

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

11/10/2000
ΑΙΓΑΙΟΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
6927
338.9
ΦΛΟ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

KAI

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

ΦΛΟΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2000

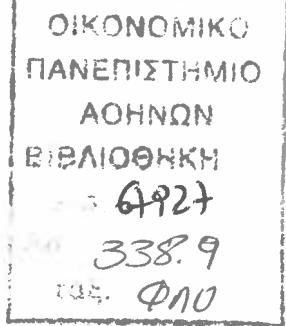

0 000000 44705

KATAKOLIZ
OKONOMIKO PANELLITMIO AEGHOU

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

KAI

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

ΦΛΟΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

I.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
II.	ΝΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	3
III.	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	8
	a. Άμεσες επιδράσεις κοινωνικού κεφαλαίου (ο μηχανισμός της αγοράς)	8
	b. Εμμεσες επιδράσεις κοινωνικού κεφαλαίου (ο μηχανισμός του κράτους)	16
IV.	ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ	22
	a. Η περίπτωση της Ελλάδας	22
	b. Η περιφέρεια Κρήτης	27
V.	ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	33

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι περισσότεροι οικονομολόγοι τη δεκαετία του 1980 όταν προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τα διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα μεταξύ χωρών ή περιφερειών της ίδιας χώρας, αναφέρονταν σε παράγοντες όπως το φυσικό συγκριτικό πλεονεκτήματα (σχετικό απόθεμα κεφαλαίου και εργασίας), ο βαθμός φιλελευθεροποίησης και ανταγωνιστικότητας των αγορών τους, η τεχνολογία και η επιχειρηματικότητα. Κάτω από αυτό το πλαίσιο δράσης, οι αναπτυσσόμενες χώρες της Ανατολής και του Νότου δεν είχαν εναλλακτικές επιλογές αν ήθελαν να συμπεριληφθούν στους ισχυρούς, παρά να μιμηθούν τις οικονομικές πολιτικές και τους θεσμούς που επικρατούσαν στο νέο-φιλελεύθερο Βορρά (Tsakalotos and Lyberaki, 2000, σελ.1). Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να υποστηρίξει ότι υπάρχει ένας παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης, τουλάχιστον εξίσου σημαντικός με εκείνους που παραδέχεται η κλασσική οικονομική ανάλυση, το κοινωνικό κεφάλαιο. Το κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως τις κοινωνικές νόρμες, την εμπιστοσύνη και τα δίκτυα που βελτιώνουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας διευκολύνοντας το συντονισμό των δραστηριοτήτων προς την εναρμόνιση της κοινωνικής αξίας με το ατομικό συμφέρον (Putnam, 1993, σελ.167). Η ταχέως αυξανόμενη βιβλιογραφία για αυτό το θέμα υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι θεσμοί θεμελιώνουν τη συμπεριφορά των οικονομιών, και ότι η αλληλεπίδραση τους με την αγορά είναι μεγάλη και σύνθετη και υπάρχουν θετικές και αρνητικές επιδράσεις (Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις περιφέρειες, 1998).

Στις σελίδες που ακολουθούν, υποστηρίζεται ότι το κοινωνικό κεφάλαιο συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη προβάλλοντας το όφελος και την αναγκαιότητα της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης, τόσο άμεσα (στα πλαίσια της αγοράς) όσο και έμμεσα (στα πλαίσια του κράτους). Στο επόμενο μέρος της εργασίας γίνεται μια προσπάθεια να εντοπίσουμε δείγματα κοινωνικού κεφαλαίου όπως παρουσιάζονται μέσα από την οργάνωση φορέων που αποτελούν μονάδες λήψης αποφάσεων σε μια οικονομία, όπως οι επιχειρήσεις, τα εργατικά συνδικάτα και η κυβέρνηση αλλά και στο θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτοί οι φορείς δραστηριοποιούνται όπως οι κοινωνικοί κανόνες συμπεριφοράς και τα νομικά συστήματα που έχουν καθιερωθεί. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να δείξουμε ότι τα οριζόντια δίκτυα οργάνωσης (ξεκινώντας από πολιτικούς, πολιτιστικούς, εμπορικούς και κοινωνικούς συλλόγους) συνεισφέρουν στην αποδοτικότητα διοικητικών θεσμών και αναπτυξιακών προγραμμάτων μιας περιφέρειας γιατί δημιουργούν μια κοινωνία πολιτών

(Putnam, 1993). Στο τρίτο μέρος θα υποστηρίξουμε ότι οι οικονομίες στις οποίες εμφανίζονται οριζόντια δίκτυα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ευελιξία και ικανότητα σκέψης (institutional economies), καθώς παρατηρούνται κίνητρα συλλογικής δράσης (περισσότερο από ότι στις οικονομίες της αγοράς), μακροχρόνιες σχέσεις και υψηλός βαθμός εμπιστοσύνης ανάμεσα σε όλους τους φορείς. Η επιτυχία αυτών των οικονομιών εξαρτάται από τους θεσμούς του ιδιωτικού τομέα όπως το επίπεδο διαχείρισης των επιχειρήσεων και ο βαθμός ανάπτυξης δικτύων ανάμεσα στις επιχειρήσεις αλλά επίσης από την ποιότητα διοίκησης του δημοσίου τομέα και την ικανότητα του να συνεργαστεί με τοπικούς φορείς. Στο τέταρτο μέρος της εργασίας γίνεται μια εμπειρική διερεύνηση στην περιφέρεια της Κρήτης, σαν μια προσπάθεια αποτίμησης κοινωνικού κεφαλαίου.

II. ΝΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Αν δεχτούμε τις υποθέσεις της νεοκλασικής θεωρίας (μεγάλος αριθμός συναλλασσομένων στην αγορά, πλήρης πληροφόρηση, rational choice κ.τ.λ.), τότε όλα τα οικονομικά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευτούν αποκλειστικά από συγκεκριμένους οικονομικούς κανόνες οι οποίοι βρίσκουν εφαρμογή σε όλα τα πεδία δράσης των παικτών. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Summers: 'the law of economics are like the law of engineering'. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι αναπτυσσόμενες χώρες πρέπει να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα έτσι ώστε να μεταβούν σε μια οικονομία της αγοράς, ξεπερνώντας πολιτικά και κοινωνικά εμπόδια, όπως οι οργανωμένες ομάδες συμφερόντων. Η εγωιστική και οπορτουνιστική συμπεριφορά των ατόμων θεωρείται δεδομένη, και δεν νοείται συνεργασία ανάμεσα τους παρά μόνο εάν με την οργάνωση τους σε ομάδες τυχαίνει να εξυπηρετούνται τα στενά οικονομικά συμφέροντα τους.

Έτσι, όσο μικρότερο είναι το μέγεθος της ομάδας σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, τόσο μικρότερη θα είναι η απώλεια του εθνικού εισοδήματος που τα μέλη της ομάδας θα επωμιστούν, η οποία θα προκύψει αν η κυβέρνηση εξυπηρετήσει τα συμφέροντα τους (θεωρούμε ότι τα οφέλη από το "lobbying" πηγαίνουν στην ομάδα, ενώ το κόστος στο σύνολο του πληθυσμού). Επίσης, όσο μικρότερο είναι το μέγεθος της ομάδας, τόσο αυξάνονται τα οφέλη που αναλογούν σε καθένα από τα μέλη του, οπότε τόσο μεγαλύτερα τα κίνητρα κάθε μέλους να αναλάβει δράση που θα ωφελήσει όλη την ομάδα (Olson, 1996). Το γεγονός ότι μόνο μικρές ομάδες ατόμων έχουν τη δυνατότητα να οργανωθούν αποτελεί τη βάση για τη θεωρία του δυσμενούς κοινωνικού κεφαλαίου (theory of perverse social capital).

Το αποτέλεσμα είναι η δραστηριοποίηση μικρών ομάδων οι οποίες κατορθώνουν να εξυπηρετούν τα στενά οικονομικά τους συμφέροντα, ανακατανέμοντας πόρους από την ευρύτερη κοινωνία προς τα λιγοστά τους μέλη, μέσα από προσωπικές και πελατειακές σχέσεις και κάθετα δίκτυα κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό, στην ορολογία του Olson, είναι το φαινόμενο της «σκλήρωσης». Οι κάθετες σχέσεις τείνουν να επεκταθούν σε κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο δυσπιστίας και αβεβαιότητας. Τα παραπάνω βρίσκουν εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως θα δούμε στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας.

Αν και ιδιαίτερα πειστική η ανάλυση του Olson, δεν εξηγεί την ακριβή διαδικασία μέσα από την οποία οι ομάδες γίνονται «σκληρωτικές», καθώς

το θεωρεί αναμφισβήτητο γεγονός. Τα πράγματα, ωστόσο, δεν είναι έτσι κάτω από δυο προϋποθέσεις:

Πρώτο, αν υπάρχει δυναμική αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις ομάδες πίεσης και σε αυτούς που τις αποτελούν. Οι ομάδες είναι οντότητες των οποίων η εξέλιξη καθορίζεται από τα κίνητρα εκείνων που τις αποτελούν. Αν γίνει αντιληπτό από τα μέλη μιας ομάδας ότι η δύναμη της χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση μιας υποομάδας, τότε εκείνοι έχουν τη δύναμη να το αποτρέψουν, και να επαναφέρουν την ομάδα στην εξυπηρέτηση του αρχικού στόχου της. Μια κυβέρνηση που προωθεί την συμμετοχή όσο περισσότερων ανθρώπων σε τέτοιες ομάδες αποτελεί δικλείδα ασφαλείας για τη σωστή λειτουργία τους. Η ομάδα είναι τα άτομα που την αποτελούν, και εκφράζει τα δικά τους συμφέροντα. Η δημοκρατική λειτουργία της ομάδας θα αποτρέψει την ανάληψη πρωτοβουλιών από μια μειοψηφία.

Δεύτερο, τα άτομα που αποτελούν την ομάδα δεν έχουν σαν σκοπό την εξυπηρέτηση των ατομικών τους φιλοδοξιών, αλλά του συνόλου της ομάδας. Οι σχέσεις ανάμεσα τους πρέπει να στηρίζονται στην συνεργασία, στη διάχυση της πληροφόρησης, και σε κοινωνικές νόρμες που δεν επιτρέπουν την εκμετάλλευση της θέσης τους προς όφελος τους. Απαραίτητη είναι η ελευθερία κινήσεων των ομάδων ώστε να μπορούν να αποφύγουν τέτοια φαινόμενα σκλήρωσης, και η λειτουργία τους μέσα από οριζόντιες, μακροχρόνιες σχέσεις. Η λύση του προβλήματος, δηλαδή, έγκειται στα κίνητρα εκείνων που αναλαμβάνουν πρωτοβουλία. Το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται τα άτομα είναι εκείνο που θα καθορίσει τα κίνητρα των παικτών (Bowles, 1998) και το κατά πόσο διάφορες ομάδες πίεσης θα λειτουργήσουν θετικά στην οικονομική ανάπτυξη. Οι οικονομικές πράξεις, δηλαδή, είναι αναπόφευκτα κοινωνικές πράξεις και σαν τέτοιες, το αν θα πετύχουν το σκοπό τους ή όχι εξαρτάται από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνονται (Crouch and Streeck, 1997, σελ.5).

Ετσι, ότι για την παραδοσιακή οικονομική ανάλυση θεωρείτε σαν εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη, κάτω από τις κατάλληλες προϋποθέσεις, μπορεί να αποτελέσει έναν σημαντικά θετικό παράγοντα (Hodgson, 1988, σελ.205). Οι προϋποθέσεις αυτές δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ύπαρξη κοινωνικών νορμών και θεσμών που προάγουν το κοινωνικό κεφάλαιο. Οι εργατικές ενώσεις, για παράδειγμα, μπορεί να αποτελούν πηγή ακαμψίας των μισθών αλλά, απ' την άλλη, μπορούν να βοηθήσουν στη μείωση της αβεβαιότητας, δομώντας τη σχέση ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενους. Ανεπίσημα δίκτυα ανάμεσα σε παραγωγούς μπορεί να καταλήγουν σε rent-

seeking συμπεριφορές αλλά απ' την άλλη να αποτελέσουν τη βάση για την παροχή συλλογικών αγαθών, όπως την προσφορά εξειδικευμένης εργασίας, ή μακροχρόνιες σχέσεις που επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να μάθουν για την συμπεριφορά των άλλων παικτών σε μια οικονομία και διευκολύνουν την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με την τεχνολογία (Lyberaki and Tsakalotos, 2000, σελ.5). Μιλάμε, δηλαδή, για κοινά αποδεκτές νόρμες όπως η εμπιστοσύνη, η γενικευμένη αμοιβαίστητα, ο επαγγελματισμός, η δικαιοσύνη που λειτουργούν σαν εσωτερικός μηχανισμός ελέγχου της συμπεριφοράς και, μέσα από τη μακροχρόνια αποδοχή και διάδοση τους, κάνουν προβλέψιμη τη συνεργατική συμπεριφορά τους άλλου.

Το ποιοι θεσμοί είναι εκείνοι που θα βοηθήσουν την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας ή μιας περιφέρειας δεν είναι εύκολο να καθοριστεί γιατί υπεισέρχονται κοινωνικοί, πολιτικοί, ιστορικοί και πολιτισμικοί παράγοντες. Οπότε, το να δημιουργήσουμε τους θεσμούς εκείνους που θα αποτελούσαν τη βάση για το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ακόμα πιο δύσκολο, αν και από έρευνες όπως αυτή του Putnam, φαίνεται ότι δύο εκείνοι οι θεσμοί που αποτέλεσαν παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης δεν δημιουργήθηκαν γι' αυτόν τον σκοπό. Μια εύκολη λύση θα ήταν να χρησιμοποιούμε το κοινωνικό κεφάλαιο όποτε θέλουμε να αναφερθούμε σε δύο εκείνους τους ανεπίσημους μηχανισμούς δέσμευσης που εγκρίνουμε, νοιαζόμαστε και μας αρέσουν (Dasgupta, 1999, σελ.326). Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως γίνεται αντιληπτή τουλάχιστον στα πλαίσια αυτής της εργασίας, περιλαμβάνει περισσότερα πράγματα από ότι αφήνει να εννοηθεί ο Dasgupta. Παρ' όλο που είναι δύσκολο να μετρήσουμε το μέγεθος του κοινωνικού κεφαλαίου ή να υποστηρίξουμε με σιγουρία ότι θετικά (αρνητικά) οικονομικά μεγέθη είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης (απουσίας) του, όλο και περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν στη θετική συμβολή του στην οικονομική ανάπτυξη. Το κοινωνικό κεφάλαιο βελτιώνει τη λειτουργία των αγορών και των θεσμών μέσω της μείωσης της προσπάθειας που καταβάλλεται για τη σύναψη συμβάσεων, την παρακολούθηση και την επιβολή των όρων συναλλαγών. Δημιουργεί τις συνθήκες για βαθύτερες οικονομικές σχέσεις και μια μεγαλύτερη σε διάρκεια προοπτική. Βοηθάει στην οικοδόμηση της εμπιστοσύνης στις επιχειρήσεις τόσο από την πλευρά των πελατών όσο και των συναλλασσομένων εταίρων που αποτελεί ένα βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της ανταγωνιστικότητας. Το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί επίσης να προωθήσει τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών οικονομικών φορέων, ιδιωτικών και - δημοσίων, και να συμβάλλει στην επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης, κάτι που υπό διαφορετικές συνθήκες θα ήταν δύσκολο. Προκύπτει από την ίδρυση και λειτουργία οριζόντιων δικτύων, από την

κοινωνική αλληλεπίδραση και τις οικονομικές σχέσεις που διέπονται από κοινά αποδεκτές νόρμες συνεργασίας, δικαιοσύνης, ισότητας και εμπιστοσύνης (Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις περιφέρειες, 1998). Αποτελεί το κλειδί για τον συντονισμό συγκρουόμενων ατομικών συμφερόντων προς τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας αφού οι θεσμοί που διέπουν το μηχανισμό της αγοράς δεν μπορούν από μόνοι τους να ελέγξουν αποτελεσματικά την ατελή πληροφόρηση και την κατανομή τισχύος και οδηγούν σε μη άριστες κοινωνικά λύσεις (Bowles and Gintis, 1993, σελ.86). Η εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη σε ατελείς συνθήκες αγορών δεν είναι δυνατόν να παραχθεί βάσει απλώς μιας διαδικασίας ατομικού ορθολογισμού αλλά είναι αποτέλεσμα κοινωνικών μηχανισμών που υπαγορεύουν οι νόρμες και διαδίδουν τα δίκτυα. Το κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή, αναπτύσσεται όταν επιμέρους κοινωνικοί φορείς (κυβέρνηση, τοπικές αρχές, εργατικά συνδικάτα, εθελοντικές οργανώσεις, επιχειρήσεις) διαμορφώνουν από κοινού τους στόχους των πολιτικών τους, και καταλήγουν σε κοινώς αποδεκτά συμπεράσματα. Σε αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία σύμφωνα με την οποία οι στόχοι των ατόμων είναι δεδομένοι, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι απλά ένα πλαίσιο δράσης μέσα στο οποίο τα άτομα μπορούν πιο εύκολα να κατακτήσουν τους δεδομένους στόχους τους, αλλά ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν από κοινού να καθορίσουν τους (ενδογενείς) στόχους τους (Krishna, 2000).

Πριν προχωρήσουμε στο επόμενο μέρος της εργασίας, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η (θεωρητική και εμπειρική) μελέτη που έγινε σχετικά με το κοινωνικό κεφάλαιο αναιρεί βασικές υποθέσεις της κλασσικής οικονομικής ανάλυσης όπως το *homo economicus*, οι δεδομένες προτιμήσεις, τα ατομικιστικά κίνητρα, η επιδιώξη του ίδιου οφέλους κ.α. γιατί κάτω από το πρίσμα αυτών των υποθέσεων δεν θα είχε νόημα αυτή η μελέτη. Για παράδειγμα, αν προσπαθήσουμε να μελετήσουμε μια από τις βασικές νόρμες που συμπεριλαμβάνονται στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, την εμπιστοσύνη, σύμφωνα με την υπόθεση του ατομικού ορθολογισμού τότε θα υιοθετούσαμε την άποψη: 'σε εμπιστεύομαι γιατί δεν είναι συμφέρον σου να με εξαπατήσεις' (Streeck, 1997, σελ.202) ή αλλιώς: 'σε εμπιστεύομαι μονάχα γιατί γνωρίζω τις εναλλακτικές επιλογές σου, τις συνέπειες των πιθανών ενεργειών σου, τις ικανότητες σου και τις γνώσεις σου, και σύμφωνα με τις ορθολογικές προσδοκίες μου, η υπόσχεση σου είναι αξιόπιστη' (Dasgupta, 1999, σελ.330). Περιγράφουμε την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία όπως αυτή προβλέπεται από τη θεωρία παιγνίων. Η εργασία αυτή, όμως, υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα υπάρχει περισσότερη συνεργασία ανάμεσα στα άτομα από αυτήν που προβλέπει η θεωρία παιγνίων: 'σε εμπιστεύομαι γιατί πιστεύω

ότι δεν θα με εξαπατήσεις ακόμα και αν αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντα σου' (Lyberaki and Tsakalotos, 2000, σελ.5) κι αυτό γιατί η εμπιστοσύνη προέρχεται από γενικευμένες και κοινά αποδεκτές νόρμες και αξίες που προωθούν το συνεταιριστικό ιδεώδες και προσδίδουν αξιοπιστία στις υποσχέσεις των παικτών. Η εμπιστοσύνη, όπως και οι υπόλοιπες νόρμες που διέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο, χαρακτηρίζονται από επιδράσεις διάχυσης, καθώς η συνεργασία σε ένα επίπεδο κάνει πιο εύκολη την συνεργασία σε άλλους τομείς. Οι επιδράσεις αυτές εσωτερικοποιούνται και επεκτείνουν τη συνεργατική δραστηριότητα στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας, σημαντικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Μετά την αποσαφήνιση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου στο προηγούμενο μέρος, στις σελίδες που ακολουθούν γίνεται μια προσπάθεια μελέτης των «καναλιών» μέσω των οποίων, οι θεσμοί που το χαρακτηρίζουν επηρεάζουν την οικονομική ανάπτυξη. Διάφορα επίπεδα θεσμών διακρίνονται. Πρώτον, υπάρχουν οι θεσμικές ρυθμίσεις στο εσωτερικό των επιχειρήσεων (ενδο-επιχειρηματικές), οι οποίες σε συνδυασμό με αυτές ανάμεσα στις επιχειρήσεις αποτελούν τις άμεσες επιδράσεις στην οικονομική ανάπτυξη και την περιφερειακή οικονομία. Δεύτερον, υπάρχουν έμμεσες επιδράσεις μέσω της θεσμικής οργάνωσης του κράτους και των ενδιάμεσων κοινωνικών θεσμών (Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις περιφέρειες, 1998). Οι τελευταίοι δεν πρέπει να συγχέονται με την κρατική διοίκηση αφού περιλαμβάνουν το συνεταιρισμό (εργατικά συνδικάτα, εργοδοτικές, εμπορικές και πολιτικές ενώσεις, αγροτικοί συνεταιρισμοί) και τον εθελοντισμό (οικογένεια, γειτονιά, ομάδες αυτοβοήθειας, πολιτιστικοί, αθλητικοί και πιστωτικοί σύλλογοι). Ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω θεσμοί λειτουργούν σε μια χώρα ή περιφέρεια, καθορίζουν τις σχέσεις που διέπουν τους διάφορους φορείς και συνεπώς το κατά πόσο οι οικονομίες αυτές χαρακτηρίζονται από ευελιξία στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σαν αποτέλεσμα ύπαρξης εμπιστοσύνης. (Lyberaki and Tsakalotos, 2000). Οι νόρμες εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας που θα επικρατήσουν σε μια χώρα καθορίζουν τη μορφή της βιομηχανικής οργάνωσης η οποία θα ευνοήσει ή θα ζημιώσει την αναπτυξιακή διαδικασία της εθνικής οικονομίας (Fukuyama, 1995, σελ.339).

a. ΑΜΕΣΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

(Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ)

Ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνικές νόρμες επιδρούν στις ενδο-επιχειρησιακές και διεπιχειρησιακές σχέσεις συνοψίζονται στη λεγόμενη συνεταιριστική θεωρία (associationalist theory). Η θεωρία αυτή κατ' αρχάς αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της εμπιστοσύνης όταν υπάρχει μια αμοιβαία εξωτερική επίδραση, δηλαδή όταν η δράση του ενός εκ των μερών σε μια ανταλλαγή ή σε μια σύμβαση, επηρεάζει την ευημερία του αντισυμβαλλομένου (Casson, 1997, σελ.216). Η εμπιστοσύνη κρίνεται ακόμα πιο σημαντική όταν ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη εκτίθεται σε ένα στοιχείο αβεβαιότητας για την συμπεριφορά του άλλου, ιδιαίτερα ως προς

την καιροσκοπική του διάθεση. Η αβεβαιότητα στην οποία εκτίθενται τα μέρη προέρχεται από ασυμμετρική πληροφόρηση και από ασυμμετρική ισχύ μεταξύ των μερών στο χώρο της αγοράς. Η ασυμμετρική ισχύ μεταξύ των μερών αφορά στη δυνατότητα ενός εκ των συμβαλλομένων να επιβάλλει το ατομικό του συμφέρον στον αντισυμβαλλόμενο, ενώ δύο είναι τα προβλήματα που προκαλεί η ασυμμετρική πληροφόρηση στα πλαίσια ενός *principal-agent* υποδείγματος (Varian, 1992): Πρώτον, ο *principal* δεν μπορεί να ελέγξει πλήρως την συμπεριφορά του *agent*, αφού αυτή μπορεί να επηρεάζεται από τυχαίους παράγοντες (*hidden action*, λανθάνουσα δράση). Σ' αυτήν την περίπτωση, ο *agent* έχει κίνητρο να μειώσει την παραγωγικότητα του (*moral hazard*, ηθικός κίνδυνος). Δεύτερο, ο *principal* δεν μπορεί να ελέγξει την 'ποιότητα' του *agent*, δηλαδή την προσπάθεια που καταβάλλει για την παραγωγή του προϊόντος (*hidden information*, λανθάνουσα πληροφόρηση). Σ' αυτή την περίπτωση, ο *agent*, μπορεί να προσποιηθεί ότι είναι χαμηλότερης παραγωγικότητας από εκείνης που πραγματικά είναι (*adverse selection*, δυσμενής επιλογή). Μέσα στα πλαίσια αυτού του υποδείγματος, το πρόβλημα της αβεβαιότητας λύνεται με πολιτικές που είναι γνωστές σαν '*sticks and carrots*'. Στην αγορά εργασίας, για παράδειγμα, ο εργοδότης δίνει στον εργαζόμενο ψηλότερο μισθό (*carrot*) για να του δώσει κίνητρα να καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια ή διατηρεί ένα επίπεδο ανεργίας (*stick*), έτσι ώστε μια απόλυτη να συνεπάγεται μεγάλο κόστος για τον εργαζόμενο. Άκρια, όμως και αυτές οι πολιτικές δεν αντιμετωπίζουν πάντοτε με επιτυχία το πρόβλημα της αβεβαιότητας, αφού εξακολουθούν να υπάρχουν προβλήματα ηθικού κινδύνου και δυσμενής επιλογής. Ένα συμβόλαιο (ανάμεσα στον εργοδότη και στον εργαζόμενο, σε μια επιχείρηση και τους προμηθευτές της) δεν μπορεί να συμπεριλάβει όλα τα πιθανά ενδεχόμενα, όσο αναλυτικό κι αν είναι, και πάντα υποβόσκει ο κίνδυνος ένας από τους συμβαλλόμενους να δράσει με γνώμονα το ατομικό του συμφέρον. Ένα δικαστικό και νομικό σύστημα όσο αναπτυγμένο κι αν είναι δεν μπορεί να εξασφαλίσει τους εταίρους σε περίπτωση που λάβουν χώρα γεγονότα τα οποία δεν είχαν προβλεφθεί στο πλαίσιο της σύμβασης. Η συμβουλή που πολλοί επιχειρηματίες δίνουν όσον αφορά τις συμφωνίες είναι: 'ποτέ μην υπογράφεις συμβόλαιο με κάποιον που δεν εμπιστεύεσαι' (Lyons and Metha, 1997), που σημαίνει ότι η εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη σε ατελείς συνθήκες αγορών δεν είναι δυνατόν να παραχθεί στα πλαίσια επιδίωξης του ιδίου οφέλους.

Σύμφωνα με τη θεωρία παιγνίων, συνεργασία μπορεί να υπάρξει μόνο με την μορφή μιας αναποτελεσματικής ισορροπίας Nash, όπου οι παίκτες εμπιστεύονται ο ένας τον άλλο επειδή αυτό θα τους προσδώσει άμεσα

οφέλη στο μέλλον. Τα άτομα, δηλαδή, διαβλέπουν μόνο τα μελλοντικά οφέλη στο τέλος του δέντρου αποφάσεων του παιγνίου και όχι τον τρόπο με τον οποίον φτάνουν στο τέλος. Έτσι, συνεργασία υπάρχει όταν και μόνο όταν τα συμφέροντα των παικτών τυγχάνει να συμπίπτουν, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις η επιβάρυνση της αβεβαιότητας στην αποτελεσματικότητα της αγοράς καταλήγει σε ανισορροπίες ή ακόμα και κατάργηση των αγορών, όταν ο συμβαλλόμενος νιώθει ανασφάλεια για να αποφασίσει να μη συμετέχει στην συναλλαγή (Lyons and Metha, 1997, σελ.248). Η εμπιστοσύνη, τότε, είναι προϊόν εγωιστικών κινήτρων (*self-interest trust*) και θυμίζει τον τρόπο που ο Dasgupta (1988) την αντιλαμβάνεται (βλ. Εισαγωγή).

Σύμφωνα, όμως με την συνεταιριστική θεωρία, συνεργασία μπορούμε να έχουμε πέρα από τα πλαίσια μιας ανταλλαγής, αν τα άτομα δεν ενδιαφέρονται μονάχα για τα άμεσα οφέλη στο τέλος του παιγνίου αλλά και πως φτάνουν ως εκεί. Η εμπιστοσύνη, τότε είναι προϊόν κοινωνικών μηχανισμών (*socially-oriented trust*), δηλαδή ενός προσανατολισμού της συμπεριφοράς προς την προώθηση της κοινωνικής αξίας που υπαγορεύουν οι νόρμες και διαδίδουν τα δίκτυα (Lyons and Metha, 1997). Έτσι, τα άτομα ή επιχειρήσεις δείχνουν εμπιστοσύνη στις συναλλαγές τους σαν αποτέλεσμα ενός ευσυνείδητου και καθ' έξιν μηχανισμού συμπεριφοράς και όχι ενός απλού μαθηματικού υπολογισμού των συνεπειών των πράξεων τους. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να έχει καλλιεργηθεί από κάποιον τρίτο που έχει μεγαλύτερη δύναμη (αν και όταν δεν υπάρχει εμπιστοσύνη ανάμεσα στους αντισυμβαλλόμενους είναι δύσκολο να τους την επιβάλλει κάποιος άλλος) ή να είναι αποτέλεσμα μιας κουλτούρας που ενσυνείδητα προωθεί πρότυπα συνεργασίας, για παράδειγμα η οικογένεια ή το εκπαιδευτικό σύστημα (Akerlof, 1983). Όταν υπάρχει αυτού του είδους η εμπιστοσύνη τα συμβόλαια (ανάμεσα στις επιχειρήσεις, ανάμεσα σε μια επιχείρηση και τους προμηθευτές ή τους πελάτες της ή οι συμφωνίες ανάμεσα σε ανταγωνιστές) δεν είναι ανάγκη να συμπεριλαμβάνουν όλα τα πιθανά ενδεχόμενα μιας συνεργασίας, και το μεγαλύτερο κόστος καιροσκοπικής συμπεριφοράς που αυτό συνεπάγεται αντιμετωπίζεται με ανάπτυξη των συναδελφικών σχέσεων (για παράδειγμα με προσωπικές επαφές). Σύμφωνα με τη θεωρία παιγνίων, όσο πλησιάζουμε στο τέλος ενός επαναλαμβανόμενου παιγνίου όπως είναι μια επιτυχής ανταλλαγή ανάμεσα σε μια επιχείρηση και τους πελάτες ή τους προμηθευτές της, τόσο πιο πιθανή είναι η καιροσκοπική συμπεριφορά. Σε αντίθεση, όταν υπάρχει η εμπιστοσύνη που-είναι αποτέλεσμα κοινωνικών νορμών και βασίζεται στην μακροχρόνια σχέση μεταξύ των αντισυμβαλλόμενων μερών, η προοπτική

τερματισμού μιας επιτυχούς εμπορικής σχέσης μειώνει την πιθανότητα καιροσκοπικής συμπεριφοράς (Lyons and Metha, 1997).

Η μελέτη, όμως, της θεωρίας παιγνίων μας κάνει να αντιληφθούμε τα προβλήματα που προκύπτουν όταν υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ ατόμων, ομάδων ή επιχειρήσεων. Το γεγονός ότι οι παίκτες δεν συνεργάζονται δεν σημαίνει ότι δεν αντιλαμβάνονται τα βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα οφέλη της. Ο John Kay στο βιβλίο του 'Foundations of Corporate Success' (1993) περιγράφει ορισμένες πρακτικές εφαρμογές των διάφορων μηχανισμών όπως είναι οι μακροχρόνιες σχέσεις, η υπόληψη και η δέσμευση που μπορούν να λύσουν τα προβλήματα συνεργασίας:

Τα προβλήματα συνεργασίας στη γλώσσα της θεωρίας παιγνίων εξετάζονται μέσα από το 'Δίλημμα του φυλακισμένου' (πίνακας 1). Το να ομολογήσει αποτελεί κυρίαρχη στρατηγική (dominant strategy) και για τους δύο παίκτες αφού είναι η καλύτερη αντίδραση (best response) και για τους δύο ανεξάρτητα τι θα κάνει ο άλλος παίκτης. Έτσι, καταλήγουμε στο χειρότερο αποτέλεσμα και για τους δύο, αφού και οι δύο ομολογούν. Το παράδοξο σ' αυτήν την ιστορία είναι ότι το αποτέλεσμα δεν οφείλεται στο γεγονός ότι οι 'παίκτες' δεν αντιλαμβάνονται τα οφέλη μιας συνεργασίας ή στο γεγονός ότι δεν επικοινωνούν πριν 'παίξουν'. Ακόμα και αν συμφωνήσουν εκ των προτέρων κανένας να μην ομολογήσει, όταν έλθει η ώρα να παίξουν, εξακολουθεί να αποτελεί κυρίαρχη στρατηγική και για τους δύο να ομολογήσουν. Υπάρχουν, όμως, τρόποι για να βγούμε από το αδιέξοδο:

Ο πρώτος είναι το παίγνιο να γίνει επαναλαμβανόμενο. Άν ήδη οι παίκτες έχουν εκτίσει 7 χρόνια στη φυλακή και έλθουν αντιμέτωποι με το ίδιο δίλημμα, είναι πιθανόν αυτή τη φορά να μην ομολογήσουν. Με τον ίδιο τρόπο σκέφτονται και οι δύο: 'αφού δεν θα ομολογήσεις εσύ, η καλύτερη αντίδραση για μένα είναι να ομολογήσω'. Ακόμη 7 χρόνια φυλακή και για τους δύο! Θεωρητικά, το ίδιο θα συνέβαινε ακόμα και αν το παίγνιο παιζόταν για χίλιες φορές, γιατί το να ομολογήσουν εξακολουθεί να αποτελεί κυρίαρχη στρατηγική. Εμπειρικές έρευνες, όμως, δείχνουν ότι όταν το παίγνιο γίνεται επαναλαμβανόμενο καταλήγουμε σε συνεργατικά αποτελέσματα, γιατί καθιερώνει μια σχέση ανάμεσα στους παίκτες. Το γεγονός ότι ήλθαν αντιμέτωποι με το ίδιο δίλημμα στο παρελθόν και θα το ξανακάνουν στο μέλλον, τους κάνει να ακολουθούν στρατηγικές που δεν θα τους φέρουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα-βραχυχρόνια τουλάχιστον. Με άλλα λόγια, επαναπροσδιορίζουν τις προτιμήσεις τους. Γι' αυτό, η επιτυχία των περισσότερων joint venture στηρίζεται σε οριζόντιες μακροχρόνιες σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που τις

αναλαμβάνουν. Αν είναι η πρώτη φορά που έρχεσαι σε επαφή με μια άλλη επιχείρηση, προσφέρεις πλήρη συνεργασία και περιμένεις απάντηση. Αν ο άλλος 'παίκτης' ανταποκριθεί καταλήγετε στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, αν όχι σταματάς να τον εμπιστεύεσαι. Το σημαντικό για να καταλήξουμε σε συνεργασία είναι και οι δυο 'παίκτες' περιμένουν ότι η ανταλλαγή μεταξύ τους θα συνεχιστεί στο μέλλον και αρχίζουν να εμπιστεύονται ο ένας τον άλλο που αποτελεί τη βάση για μια μακροχρόνια σχέση.

Ο δεύτερος τρόπος για να λυθεί το Δίλημμα του Φυλακισμένου είναι να αλλάξουμε τα οφέλη στο τέλος του παιγνίου. Υποθέτουμε, δηλαδή, ότι ο ένας από τους δυο παίκτες ομολογεί και μπαίνει φυλακή, ο άλλος δεν ομολογεί αλλά 'δέχεται μια επίσκεψη' από τους φίλους εκείνου που εκτίει 10 χρόνια στη φυλακή, που έχει τόσο άσχημο αποτέλεσμα όσο 5 χρόνια στη φυλακή. Το νέο παίγνιο φαίνεται στον Πίνακα 2 όπου τώρα δεν υπάρχει κυρίαρχη στρατηγική αφού εάν ο παίκτης 2 ομολογήσει, το ίδιο είναι το καλύτερο να κάνει και ο 1. Εάν ο 1 δεν ομολογήσει, τότε για τον 2 ένας χρόνος στη φυλακή είναι προτιμότερος από μια μεγάλη περίοδο στο νοσοκομείο και δεν ομολογεί. Αυτή η αλληλεξάρτηση-η καλύτερη στρατηγική για μένα εξαρτάται από το τι θα κάνει ο άλλος-χαρακτηρίζει τις περισσότερες πραγματικές εμπορικές σχέσεις. Έτσι, το μόνο σίγουρο είναι ότι έχουμε δύο ισορροπίες Nash-η πρώτη είναι εκείνη όπου και οι δυο ομολογούν και η δεύτερη εκείνη όπου κανείς από τους δυο δεν ομολογεί-χωρίς να ξέρουμε τι τελικά θα πάξουν οι παίκτες. Το καλύτερο που μπορούμε να πούμε σ' αυτήν την περίπτωση είναι ότι είναι πολύ πιθανόν να καταλήξουμε σε μια από τις δύο Nash ισορροπίες αφού σε αυτές κανένας παίκτης δεν έχει κίνητρο να αποχωρήσει. Γι' αυτό, η επικοινωνία ανάμεσα στους παίκτες μπορεί να λύσει το πρόβλημα της συνεργασίας-σε αντίθεση με το προηγούμενο παίγνιο στο οποίο ακόμα και αν συμφωνούσαν να μην ομολογήσει κανείς, τελικά θα ομολογούσαν και οι δύο.

Ας επιστρέψουμε, όμως, στο πρώτο παίγνιο. Αυτό που θα έκανε τους παίκτες να μην ομολογήσουν θα ήταν ένας μηχανισμός δέσμευσης ανάμεσα τους. Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι ο παίκτης 1 ζητά από τον 2 να δεσμευτεί ότι δεν θα ομολογήσει. Αν ο παίκτης 2 δεσμευτεί, κρατά την υπόσχεση του, και δεν ομολογεί, τότε ο 1 δεν έχει λόγο να μην ομολογήσει. Όσο σημαντικό είναι δηλαδή να δεσμεύσεις τον άλλο για την συνεργασία σας, τόσο σημαντικό είναι να δεσμεύσεις τον εαυτό σου, να μην υπαναχωρήσει. Τα δικαστήρια μπορούν εν μέρει να επιβάλλουν την υπόσχεση για δέσμευση ανάμεσα στους παίκτες. Πρώτο γιατί σε πολλές χώρες τοπικοί κοινωνικοί

κώδικες είναι πιο ισχυροί από τους νομικούς (στην Ιταλία, για παράδειγμα), και δεύτερο γιατί το νομικό σύστημα δεν μπορεί να προβλέψει όλα τα ενδεχόμενα που μπορεί να προκύψουν από μια συνεργασία, και τα χαρακτηριστικά μιας σχέσης που δεν μπορούν να επιβληθούν νομικά αποδεικνύονται πιο σημαντικά από εκείνα που μπορούν. Όταν η διάχυση πληροφοριών ανάμεσα στις επιχειρήσεις είναι σημαντική, όταν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς η ευελιξία είναι απαραίτητη, τότε ένα συμβόλαιο όσο αυστηρά κατοχυρωμένους όρους κι αν περιέχει, από μόνο του, χωρίς εμπιστοσύνη ανάμεσα σ' αυτούς που το υπογράφουν, δεν αποτελεί μηχανισμό δέσμευσης.

Οι μακροχρόνιες σχέσεις λειτουργούν καλύτερα σαν συμπληρωματικό και υποκατάστατο των συμβολαίων όταν γίνεται αντιληπτό από τους παίκτες ότι έχουν δεσμευτεί σε ένα επαναλαμβανόμενο παίγνιο. Στην ενδο-επιχειρησιακή διοίκηση αυτό μπορεί να μεταφραστεί σε μακροχρόνια απασχόληση μέσα στην επιχείρηση, προαγωγές που βασίζονται στην προϋπηρεσία, γενναιόδωρες συντάξεις. Οι μακροχρόνιες σχέσεις αποβλέπουν πρώτα στην αύξηση της 'πίτας' και μετά στην κατανομή της. Κάτω από αυτό το πλαίσιο δράσης οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν πιο εύκολα το πρόβλημα διάχυσης πληροφόρησης και γίνονται πιο ευέλικτες στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς. Φαίνεται σαν όλοι που συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία να γνωρίζουν από ένα ψηφίο του κωδικού που αναίγει το χρηματοκιβώτιο.

Στις οικονομίες που παρατηρούνται τέτοιες συνθήκες, είναι πιο συχνά τα σκοπίμως ασαφή συμβόλαια που πολλές φορές δεν καθορίζουν ούτε καν την τιμή του προϊόντος, ιδιαίτερα ανάμεσα σε αναπτυγμένα δίκτυα επιχειρήσεων όπως τα Keiretsu στην Ιαπωνία, μια χώρα με ιστορία στην προώθηση συνεργατικών προτύπων. Η επιτυχία των Keitetsu οφείλεται ακριβώς στην ανταλλαγή κεφαλαίου, τεχνολογίας, διοίκησης και προσωπικού ανάμεσα στις επιχειρήσεις τα οποία διατηρούν μακροχρόνιες επαγγελματικές και διαπροσωπικές σχέσεις ώστε να υπάρχει εμπιστοσύνη ανάμεσα τους αλλά και μέσα στην κάθε επιχείρηση χωριστά. Χώρες όπως την Ιαπωνία με υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου διακρίνονται από οριζόντια δίκτυα οργάνωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ μικρότερων επιχειρήσεων. Οι ενδοεπιχειρησιακές σχέσεις χαρακτηρίζονται από έναν ανταγωνισμό σε επίπεδο ποιότητας εισροών και εκροών, την συμμετοχή εργαζομένων και διευθυντών στον προγραμματισμό της παραγωγής και της επένδυσης, την επαγγελματική και διαπροσωπική αλληλεξάρτηση διευθυντών και εργαζομένων, την ευελιξία δεξιοτήτων και θέσεων απασχόλησης, την μακροχρόνια ασφάλεια απασχόλησης, και την

εσωτερικοποίηση των τεχνολογικών διαχύσεων του δικτύου (Fukuyama, 1995, σελ.49).

Σύμφωνα με την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις περιφέρειες (1998, σελ. 136-7) τα δίκτυα ανάμεσα στις επιχειρήσεις είναι ιδιαιτέρως σημαντικά για την περιφερειακή ανάπτυξη. Αυτά μπορούν να είναι είτε οριζόντια είτε κάθετα (ή και τα δυο) και οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που συμμετέχουν τείνουν να αφορούν θεσμικά χαρακτηριστικά (δηλαδή, η σχέση τους είναι συνήθως μακροχρόνια) και χαρακτηριστικά της αγοράς (δηλαδή οι συμμετέχοντες μπορούν να αποχωρήσουν αν το επιθυμούν). Τα δίκτυα δυνητικά συνδυάζουν τα καλύτερα στοιχεία και των δυο περιπτώσεων: τις οικονομίες κλίμακας που συνήθως συνδέονται με μεγάλες επιχειρήσεις και το δυναμισμό και την ευελιξία που χαρακτηρίζουν τις επιχειρήσεις που ανταγωνίζονται στις συνθήκες της αγοράς. Μπορούν επομένως να αποτελέσουν ιδιαιτέρως σημαντική βοήθεια για τις μικρές επιχειρήσεις οι οποίες δεν έχουν από μόνες τους το απαιτούμενο μέγεθος ώστε να πραγματοποιήσουν οικονομίες κλίμακας. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των δικτύων είναι ότι διευκολύνουν τη διάχυση της τεχνογνωσίας και των καινοτομιών. Οι σημαντικές οικονομίες κλίμακας είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημιουργίας και απόκτησης γνώσης και τα δίκτυα επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να αντλούν από τη συσσωρευμένη γνώση και τεχνογνωσία όλων των επιχειρήσεων που συμμετέχουν σ' αυτά. Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι τα δίκτυα συχνά δημιουργούν νέα γνώση, ή καινοτομίες όπως στην Silicon Valley στις ΗΠΑ για παράδειγμα και στην ονομαζόμενη «Τρίτη Ιταλία», που οι μικρές επιχειρήσεις δεν θα μπορούσαν να παράγουν από μόνες τους. Η άτυπη, ωστόσο, μορφή των δικτύων αφήνει μεγάλα περιθώρια για ευκαιριακή συμπεριφορά και δράση, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της γνώσης που δεν μπορεί να κατοχυρωθεί (που συχνά είναι τόσο ή και περισσότερη σημαντική από τη γνώση που μπορεί να κατοχυρωθεί). Τα δίκτυα, επομένως, εξαρτώνται από υψηλά πρότυπα επιχειρηματικής συμπεριφοράς και υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, τα οποία αποτελούν μείζονα στοιχεία του κοινωνικού κεφαλαίου. Η έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να βοηθήσει στην ερμηνεία ενός από τα βασικά προβλήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο είναι η φτωχή της επίδοση στην μετατροπή της επιστημονικής και τεχνικής γνώσης σε εμπορικά επιτυχημένα προϊόντα και υπηρεσίες, το οποίο ουσιαστικά είναι η αδυναμία μεταφοράς τεχνολογίας από το εργαστήριο στην βιομηχανία, από τη μια επιχείρηση στην άλλη και από την μια περιφέρεια στην άλλη. Εμβαθύνοντας, αυτό δεν είναι τόσο πολύ πρόβλημα τεχνολογίας όσο ένα πρόβλημα δικτύωσης (Morgan, 1996).

Οι Burchell και Wilkinson στο άρθρο τους 'Trust, business relationships and the contractual environment' (1997) έκαναν μια έρευνα σχετικά με ρόλο της εμπιστοσύνης στις εμπορικές σχέσεις ανάμεσα σε 62 επιχειρήσεις (23 Γερμανικές, 20 Βρετανικές και 19 Ιταλικές). Οι περισσότερες επιχειρήσεις συμφωνούν ότι η εμπιστοσύνη στις σχέσεις τους αποκτά μεγαλύτερη σημασία προκειμένου να ανταποκριθούν στις αυξανόμενες πιέσεις λόγω της διεθνοποίησης των συναλλαγών και της αύξησης της μεταξύ τους αβεβαιότητας. Το πρώτο συμπέρασμα της συγκριτικής ανάλυσης ήταν ότι εμπιστοσύνη για τις περισσότερες επιχειρήσεις σημαίνει όχι μόνο ότι θα τηρήσουν τους όρους του συμβολαίου (*contract adherence*) όπως έγκαιρη παράδοση των εμπορευμάτων και διατήρηση της καλής τους ποιότητας αλλά ότι θα τηρήσουν και τις ανεπίσημες δεσμεύσεις: παροχή βοήθειας σε έκτακτες περιπτώσεις, παράβλεψη περιστασιακών λαθών, διάχυση επαγγελματικών πληροφοριών, διάθεση επαναπροσδιορισμού των όρων του συμβολαίου. Φαίνεται ότι σε έναν ατελή και αβέβαιο κόσμο στον οποίο οι επιχειρήσεις ωφελούνται από ανοιχτές και αμοιβαίνες σχέσεις, εμπιστοσύνη σημαίνει ευελιξία πέρα από τους όρους του συμβολαίου.

Η εμπιστοσύνη και στις τρεις χώρες καθιερώνεται με τη φήμη που αποκτούν οι επιχειρήσεις για διεξαγωγή δίκαιων συναλλαγών, μακροχρόνιες προσωπικές και επαγγελματικές σχέσεις, από κοινού αναπτυξη προϊόντων και (σε μικρότερο βαθμό) με την συμμετοχή τους σε επαγγελματικές και εμπορικές ενώσεις. Υπήρξαν, όμως, σημαντικές διακρατικές διαφορές ως προς τον τρόπο που οι επιχειρήσεις αντιλαμβάνονται την έννοια της εμπιστοσύνης: στην Ιταλία βασίζονται στο λόγο του αντισυμβαλλομένου, σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί ότι αν κάποιος δεν τηρήσει το λόγο του οι υπόλοιποι θα τον αποκλείσουν από τις εμπορικές συναλλαγές. Στην Γερμανία, η συνεργασίες λειτουργούν κάτω από ένα ισχυρό θεσμικό και νομικό πλαίσιο που περιλαμβάνει μακροχρόνιες σχέσεις ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους, ενεργούς επαγγελματικούς, εμπορικούς και εργατικούς συλλόγους και αναπτυγμένα δίκτυα επιχειρήσεων. Στην Βρετανία η δημιουργία και η συντήρηση της εμπιστοσύνης δεν στηρίζεται σε κοινές παραδοχές σχετικά με την έννοια των δίκαιων συναλλαγών όπως στην Ιταλία ή σε ένα σύστημα ευέλικτου συντονισμού όπως στην Γερμανία αλλά σε βραχυχρόνια συμβόλαια που συνάπτονται μετά από συχνές διαπροσωπικές επαφές και αφήνουν περιθώρια στην επίλυση των διαφορών.

Το συμπέρασμα στο οποίο οι Burchell και Wilkinson καταλήγουν είναι ότι τα άτομα δεν άγονται αποκλειστικά από κίνητρα επιδιωξης των

βραχυχρόνιων ατομικών τους συμφερόντων. Η επιτυχία των συναλλαγών είναι άμεση συνάρτηση ενός περιβάλλοντος εμπιστοσύνης που δεν είναι αποτέλεσμα στρατηγικού σχεδιασμού για να αντιμετωπιστεί ο οπορτουνισμός ή απρόσωπη συνέπεια μιας πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά υποστηρίζεται από τους κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς που επικρατούν σε μια χώρα.

Το επόμενο μέρος της εργασίας αναφέρεται στο ρόλο του κράτους στην διαμόρφωση αυτών των θεσμών

b. ΕΜΜΕΣΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

(Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Η νεοκλασική οικονομική ανάλυση τονίζει τον εγγενή μηχανισμό πειθαρχίας των αγορών προς τα κοινωνικά άριστα αποτελέσματα. Ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και η απελευθέρωση των αγορών αποτελούν τον μόνο τρόπο εξασφάλισης της κοινωνικής τάξης. Πέρα, όμως, από μεμονωμένες εξαιρέσεις στην παγκόσμια οικονομική ιστορία (Χονγκ Κονγκ, Μ. Βρετανία), το κράτος έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην πορεία μιας χώρας. Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου, δεν είναι αν οι κρατική πολιτική υποστηρίζει ή παρεμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη αλλά κάτω από ποιες προϋποθέσεις το κράτος συνεργεί με το κοινωνικό κεφάλαιο στην εξυπηρέτηση των αναπτυξιακών στόχων μιας οικονομίας. Υποστηρίζουμε ότι για να καταφέρει το κράτος να καλύψει τις αδυναμίες της αγοράς πρέπει να αναλάβει πρωτοβουλίες με σκοπό να ενθαρρύνει την οργάνωση θεσμικών δικτύων που θα υποστηρίξουν στη συνέχεια το δικό του έργο. Το κλειδί για την επιτυχή διεκπεραίωση αυτών πρωτοβουλιών έγκειται όχι μόνο στην δυνατότητα του κράτους να παρέχει την απαιτούμενη τεχνολογική (σύγχρονα δίκτυα συγκοινωνιών και επικοινωνιών) ή κοινωνική (εκπαίδευση) υποδομή αλλά και στην συμμετοχή του στην οικοδόμηση του ίδιου του κοινωνικού κεφαλαίου (Evans, 1996). Άκομα και οι Η.Π.Α., πρότυπο του απελευθερωμένου συστήματος αγορών στήριξαν την οικονομική τους ανάπτυξη σε ένα πλούσιο απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από μια ασυνήθιστη παράδοση κοινοτικότητας και συμμετοχής των πολιτών στα κοινά (Fukuyama, 1995). Μάλιστα, τα σύγχρονα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του αμερικανικού κράτους (υψηλά ελλείμματα, ποσοστά ανεργίας και εγκληματικότητας) φαίνεται να έχουν τις ρίζες τους σε μια

εκτεταμένη και συνεχή διάβρωση της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 1995, σελ.77).

Από την άλλη, το οικονομικό 'θαύμα' των χωρών της Νοτιοανατολικής Ασίας κατά την μεταπολεμική περίοδο έγκειται στην ικανότητα αυτών των κυβερνήσεων να αναλάβουν πολιτικά και οικονομικά μέτρα (βελτίωση του επενδυτικού κλίματος, μακροοικονομική σταθερότητα) τα οποία λειτούργησαν μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο κατοχυρωμένο λιγότερο νομικά και περισσότερο στη συνείδηση των πολιτών (εργαζομένων και επιχειρηματιών) και των κυβερνητικών αρχών. Οι θεσμοί που επικρατούσαν (νόρμες συμπεριφοράς που προωθούν τη συνεργασία και διευκολύνουν τη διάχυση της πληροφορίας, επαγγελματικό ήθος, έλεγχος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας από μια αποτελεσματική γραφειοκρατία που δεν εμπόδιζε την ευελιξία αποφάσεων, απομόνωση της δημόσιας διοίκησης από πολιτικές διαφορές) κατοχύρωσαν το κοινωνικό κεφάλαιο σαν ένα μηχανισμό συντονισμού των επενδυτικών δραστηριοτήτων και ενέπνευσαν στους πολίτες εμπιστοσύνη απέναντι στα επιχειρηματικά και κυβερνητικά προγράμματα (Rodrik, 1995).

Σήμερα, το ευρύ φάσμα ανθρωπίνων αναγκών απαιτεί κοινωνικά προσανατολισμένες κεντρικές πολιτικές, συντονισμένες περιφερειακές παρεμβάσεις και συνεχείς αυτοδιοικητικούς σχεδιασμούς. Γίνονται, δηλαδή επίκαιρα ζητήματα που αφορούν στην οργανωμένη ανθρώπινη συνύπαρξη, την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων, την κοινωνική αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή. Κύριος εκφραστής αυτής της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής εξακολουθεί να θεωρείται το κράτος. Αυτό όμως δεν αναιρεί ότι οι αποτελεσματικές πολιτικές διαρθρώνονται μέσα σε ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων, ομάδων, θεσμών, διοίκησης και πολιτείας. Πρόκειται για σχέσεις επικοινωνίας και αλληλεξάρτησης.

Έτσι, ένας κύκλος πολιτικής καθιερώνεται μέσα στα πλαίσια του οποίου τα ανώτερα στρώματα της διοίκησης επικεντρώνονται σε θέματα στρατηγικού σχεδιασμού, αφήνοντας στις αποκεντρωμένες μονάδες την καθημερινή διαχείριση της πολιτικής και την ανάληψη επιμέρους πρωτοβουλιών. Με τη συστηματική βελτίωση της πολιτικής από τον ένα κύκλο στον άλλο και όχι με μια απλή επανάληψη των υφισταμένων προγραμμάτων, αναδεικνύεται η έννοια του 'οργανισμού που μαθαίνει'. Οι κυβερνήσεις που έχουν ξεκινήσει τέτοιες διαδικασίες επιτυγχάνουν σημαντικές και μακροχρόνιες βελτιώσεις της αποδοτικότητας (Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις περιφέρειες, 1998). Το κοινωνικό κεφάλαιο δύναται μέσω οριζόντιων δικτύων να προωθήσει τη συνεργασία ανάμεσα στα

διάφορα επίπεδα διοίκησης, αλλά και να καθιερώσει την εμπιστοσύνη και μακροχρόνιες σχέσεις ανάμεσα στους φορείς μιας οικονομίας σαν απάντηση στο πρόβλημα της συλλογικής δράσης. Ενισχύει την ανάπτυξη μέσω της πολιτείας γιατί διαδίδει δημοκρατικούς θεσμούς μέσω της συμμετοχής των πολιτών στα 'κοινά', την αντιπροσώπευση των κοινωνικών αναγκών, και την καλή διακυβέρνηση. Η δραστηριοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου μέσω της πολιτείας αυξάνει την αποδοτικότητα των αναπτυξιακών προγραμμάτων γιατί αυξάνει τη δυνατότητα ανταπόκρισης της κυβέρνησης στις κοινωνικές ανάγκες, χρησιμοποιώντας την πληροφόρηση και τους πόρους των τοπικών ή εξειδικευμένων δικτύων συλλογικής δράσης (Putnam, 1993).

Συγκεκριμένα ο Putnam στο έργο του 'Making Democracy Work' (1993), προτείνει ότι μια κουλτούρα που βασίζεται στο κοινωνικό κεφαλαίο πολιτών εντοπίζεται στη Βόρεια Ιταλία και δημιουργεί αποδοτικούς δημοκρατικούς θεσμούς, οι οποίοι στη συνέχεια συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη και στην κοινωνική ευημερία.

Στη δεκαετία του 1970 έγινε μια προσπάθεια από την ιταλική κυβέρνηση να αναδιοργανώσει την τοπική αυτοδιοίκηση αφήνοντας της μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Με αργό αλλά σταθερό ρυθμό οι νέοι θεσμοί, παρ' όλες τις αντιδράσεις και τα προβλήματα, κατόρθωσαν να κερδίσουν αυτονομία από την κεντρική κυβέρνηση και κυρίως την υποστήριξη των πολιτών. Η πορεία, όμως, ορισμένων από τις τοπικές κυβερνήσεις υπήρξε σαφώς περισσότερο επιτυχής: περισσότερο αποτελεσματικές στις εσωτερικές τους λειτουργίες, πιο δημιουργικές στην ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών, πιο αποδοτικές στην πραγματοποίηση αυτών των πρωτοβουλιών. Οι διαφορές αυτές στην απόδοση των θεσμών ήταν σταθερές για περισσότερο από μια δεκαετία και αναγνωρίζονταν τόσο από την μεριά των διοικητικών αρχών όσο και από τη μεριά των πολιτών. Σύμφωνα, λοιπόν με τον Putnam (σελ. 115) η επιτυχία των κυβερνητικών θεσμών στηρίζεται όχι σε νομικές ρυθμίσεις ή σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες αλλά στην ύπαρξη κοινωνίας πολιτών (*civic community*).

Στη Βόρεια Ιταλία υπάρχουν τοπικοί σύλλογοι (χορωδίες, αθλητικά σωματεία), οι πολίτες ενημερώνονται για τα προβλήματα της περιφέρειας τους τακτικά από τον τοπικό τύπο, και συμμετέχουν σε θέματα που αφορούν την κοινότητα τους στο πλαίσιο οριζόντιων δικτύων. Όλα αυτά εμφύσησαν στα μέλη της κοινότητας νόρμες και δεσμούς συνεργασίας ώστε να αναπτυχθεί εμπιστοσύνη μεταξύ τους και να διαδοθεί το αίσθημα της κοινωνικής ευθύνης σε ένα ευρύτερο, δευτερεύον επίπεδο πολιτικής δράσης. Οι τοπικοί φορείς, από την άλλη φαίνονται πιο πρόθυμοι να συμβιβάσουν τις πολιτικές διαφορές με τους αντιπάλους τους προκειμένου

να ανταποκριθούν στις ανάγκες των πολιτών. Σε αντίθεση με το Βορρά όπου δείγματα κοινωνικού κεφαλαίου εντοπίζονται από τον Μεσαίωνα, στο Νότο η συγκεντρωτική διακυβέρνηση από την εποχή της Νορμανδικής κατάκτησης μέχρι την σύγχρονη εποχή, απέτρεψε τη δυνατότητα τοπικής οργάνωσης στο πρότυπο του Βορρά. Στις περιοχές της Νότιας Ιταλίας η δημόσια ζωή οργανώνεται ιεραρχικά (κάθετα) και όχι οριζόντια. Οι πολίτες δεν ενδιαφέρονται για τις δημόσιες υποθέσεις ('είναι δουλειά των άλλων, όχι δική μου'), ενώ η οποιαδήποτε πολιτική τους συμμετοχή υποκινείται από την επιδίωξη των προσωπικών τους συμφερόντων. Ως εκ τούτου, η ενασχόληση τους με οποιαδήποτε πολιτισμική ή κοινωνική δραστηριότητα στα πλαίσια συλλόγων είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Η διαφθορά επικρατεί ακόμα και στους κύκλους των πολιτικών, ενώ η λέξη συμβιβασμός των πολιτικών ή άλλων διαφορών έχει αρνητική σημασία. Οι νόμοι φτιάχνονται για να παραβιάζονται, σχεδόν όλοι συμφωνούν, ενώ κάτω από το φόβο της παρανομίας εκ μέρους των άλλων οι πολίτες απαιτούν αυστηρότερη νομοθεσία. Η δυσπιστία αυτή επηρεάζει κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής, η περιφέρεια δεσμεύεται σε έναν φαύλο κύκλο αναπτελεσματικότητας των θεσμών, όπου όλοι αισθάνονται αδύναμοι μπροστά στην εκμετάλλευση από τους άλλους, γεγονός που κάνει το έργο των αντιπροσωπευτικών κυβερνήσεων εξαιρετικά δύσκολο.

Η θετική συσχέτιση (η οποία είναι στατιστικά σημαντική) ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών (civic community) και στην αποδοτικότητα των κυβερνητικών θεσμών (performance) φαίνεται στο διάγραμμα 1. Ο δείκτης της κοινωνίας πολιτών μετράει την συμμετοχή των πολιτών σε διάφορες οργανώσεις ή συλλόγους, το ποσοστό εκείνων που διαβάζουν εφημερίδες προκειμένου να ενημερωθούν για τις δημόσιες υποθέσεις, το ποσοστό εκείνων που συμμετέχουν σε δημοψηφίσματα σαν ένδειξη εκείνων που χρησιμοποιούν το εκλογικό τους δικαίωμα χωρίς να περιμένουν άμεσα οφέλη, και το ποσοστό των πολιτών που δεν ψηφίζει με βάση την προσωπική, πελατειακή σχέση που έχει με τους πολιτικούς. Ο δείκτης αποδοτικότητας των κυβερνητικών θεσμών περιλαμβάνει χαρακτηριστικά όπως ο χρόνος αναμονής όσων εξυπηρετούνται από τη γραφειοκρατία, οι δαπάνες κοινωνικής πολιτικής (υγεία, πρόνοια), η ικανότητα ανάληψης και πραγματοποίησης αναπτυξιακών προγραμμάτων για τις περιφέρειες. Μάλιστα ο Putnam υποστηρίζει ότι η επιτυχία ή αποτυχία των κυβερνητικών θεσμών που δημιουργήθηκαν στην δεκαετία του 1980 μπορούσε να προβλεφθεί με μεγάλη ακρίβεια από την κοινωνία των πολιτών που επικρατούσε σε κάθε περιφέρεια σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα (σελ. 150).

Στη σύγχρονη Ιταλία, οι περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από μια κοινωνία των πολιτών, είναι εκείνες στις οποίες η αναδιοργάνωση των κυβερνητικών θεσμών έγινε με επιτυχία και τελικά έχουν να επιδείξουν υψηλούς δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Η σχέση όμως ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών (*civicness*) και στην οικονομική ανάπτυξη δεν αποκλείεται να είναι διπλής κατεύθυνσης. Θα μπορούσε, δηλαδή, κάποιος να υποστηρίξει ότι η οικονομική ευημερία του Βορρά ερμηνεύει την αποδοτικότητα των θεσμών και επομένως την περιφερειακή ανάπτυξη, αφού ο πλούτος διευκολύνει την κοινωνική προσαρμογή και η εκπαίδευση καλλιεργεί το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης του πολίτη. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη επεκτείνει τα μεσαία κοινωνικά στρώματα που θεωρούνται το προπύργιο μιας σταθερής δημοκρατίας (σελ. 84). Τα συμπεράσματα, όμως του Putnam δεν συμφωνούν μ' αυτήν την υπόθεση. Αντίθετα, αποδεικνύει ότι οι περιφέρειες που ξεκινούν με υψηλά επίπεδα πολιτικής συμμετοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης και χαμηλή κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στο παρελθόν, είναι οι περιφέρειες που σήμερα εμφανίζουν υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου και υψηλούς δείκτες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης¹ (σελ. 154).

Συγκεκριμένα, οι περιφέρειες με υψηλό *civicness* σήμερα, δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσιες στο παρελθόν ή τουλάχιστον δεν ήταν πάντοτε πλούσιες. Αντίθετα, αυτές οι περιοχές από τον προηγούμενο αιώνα παρουσιάζουν δείγματα κοινωνικού κεφαλαίου και σήμερα διακρίνονται για την κοινωνικοοικονομική τους απόδοση. Όταν, δηλαδή, θέλουμε να προβλέψουμε την σύγχρονη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, αποδεικνύεται ότι καλύτερη ερμηνευτική μεταβλητή από την παρελθούσα κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη είναι η παρελθούσα κοινωνία των πολιτών. Για παράδειγμα, αν θέλουμε να προβλέψουμε την περιφερειακή απασχόληση στον αγροτικό τομέα το 1977, θα μας βοηθήσει περισσότερο να γνωρίζουμε το κοινωνικό κεφάλαιο που επικρατούσε την περίοδο 1860-1920, παρά την απασχόληση στον αγροτικό τομέα την περίοδο 1901-1911. Στο διάγραμμα 2 το βέλος Γ είναι ισχυρό, ενώ το Δ ασθενές. Επίσης, η κοινωνία πολιτών της περιόδου 1860-1920 αποδεικνύεται ισχυρή ερμηνευτική μεταβλητή για τη σύγχρονη κοινωνία των πολιτών, σε αντίθεση με την παρελθούσα κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Αυτό φαίνεται στο διάγραμμα 2 με το βέλος Α να είναι ισχυρό και το Β ασθενές (σελ. 157). Από την μέχρι τώρα ανάλυση προκύπτει ότι η συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και στην οικονομική ανάπτυξη, αντανακλά κυρίως την επίδραση της μεταβλητής *civics* στην μεταβλητή της ανάπτυξης και όχι το

¹ Η μεταβλητή κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης περιλαμβάνει δείκτες εκσυγχρονισμού (βιομηχανική και αγροτική απασχόληση) και δείκτες κοινωνικής ευημερίας (βρεφική θνητιμότητα).

αντίστροφο, αφού το *civicness* χαρακτηρίζεται από επιδράσεις διάχυσης και επομένως μια ιστορική εξάρτηση (*path dependency*) που δύσκολα επηρεάζεται από κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Τέλος, το *civicness* του 1970 ερμηνεύει την αποδοτικότητα των θεσμών του 1980 καλύτερα από την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη του 1970, δηλαδή στο διάγραμμα 2 η συσχέτιση Ε είναι πιο ισχυρή από τη Ζ (σελ. 156).

Την συμβολή του κοινωνικού κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία τονίζει ο Putnam στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του: η στρατηγική της μη συνεργασίας είναι σταθερή ισορροπία, όπως είδαμε στην περίπτωση του διλήμματος του φυλακισμένου. Αυτή φαίνεται να ήταν και η περίπτωση της Νότιας Ιταλίας όπου η δυσπιστία, η εκμετάλλευση, η απομόνωση, η αταξία και η στασιμότητα διέκρινε τους πολίτες και τις διοικητικές αρχές. Η συνεργασία μέσα σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο δράσης πέρα από τους κόλπους της οικογένειας είναι παράλογη. Η απολυταρχική διακυβέρνηση, οι κάθετες πελατειακές σχέσεις και η διαφθορά ήλθαν να προστατεύσουν τους πολίτες από έναν πόλεμο 'όλων εναντίων όλων' σαν ένα πρωτόγονο υποκατάστατο μιας κοινωνίας πολιτών. Αν όμως το δίλημμα του φυλακισμένου επαναλαμβάνεται όπως γίνεται στην πραγματικότητα η συνεργασία αποτελεί επίσης σταθερή ισορροπία. Σε μια κοινωνία με πυκνά δίκτυα πολιτικής δέσμευσης, όπου η πλειοψηφία των πολιτών λειτουργεί σύμφωνα με κοινά αποδεκτές νόρμες αλληλοβοήθειας είναι πιο εύκολο να γίνει αντιληπτό ότι η συνεργασία δεν θα αποδώσει οφέλη σε κανέναν μεμονωμένα αλλά σε όλους.

Τελικά, η εμπιστοσύνη ή η δυσπιστία, η αλληλεξάρτηση ή η εκμετάλλευση καθορίζουν σε ποια από τις δυο ισορροπίες θα βρεθεί μια κοινωνία, και τους κανόνες με τους οποίους λειτουργούν οι οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες μέσα σ' αυτήν. Η ιστορία θα καθορίσει ποια από τις δυο ισορροπίες θα επικρατήσει (*path dependence*).

Το κοινωνικό κεφάλαιο, όμως φαίνεται να μεταλλάσσεται ταχύτερα από ότι υπονοεί η θεωρία της ιστορικής εξάρτησης καθώς το κράτος έχει τα μέσα να διαδραματίζει ενεργητικό ρόλο στη δημιουργία ή στην καταστροφή του. Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν δημιουργείται απλά με την συμμετοχή των πολιτών σε δημοκρατικές διαδικασίες (άσκηση εκλογικού δικαιώματος, συμμετοχή σε ομάδες πίεσης) αλλά στηρίζεται σε μια δυναμική αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε όλους τους φορείς μιας οικονομίας, συμπεριλαμβανομένου και του κράτους το οποίο μέχρι σήμερα τουλάχιστον στη Νότια Ιταλία δεν έχει πείσει τους πολίτες ότι απαντά στις κοινωνικές ανάγκες, καθώς διαφθείρεται από τη δράση ειδικών ομάδων συμφερόντων (Sabetti, 1996).

IV. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου γίνεται μια προσπάθεια να ερευνήσουμε εμπειρικά την ύπαρξη και τις επιδράσεις του κοινωνικού κεφαλαίου στην ελληνική επικράτεια. Με μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας δεν είναι δύσκολο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι θεσμοί και οι νόρμες που επικρατούν στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας θυμίζουν την περίπτωση της Νότιας Ιταλίας στην έρευνα του Putnam. Ιδιαίτερα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, όπου παρατηρείτε επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης (μείωση των παραγωγικών επενδύσεων και του ΑΕΠ, υψηλός πληθωρισμός, αύξηση των ελλειμμάτων και του χρέους) οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν και από τα δυο κόμματα που ήλθαν στην εξουσία, παρ' όλο που αξιολόγησαν διαφορετικά το ρόλο του κράτους και της αγοράς, φαίνεται να απέτυχαν εν μέρει επειδή έλαβαν χώρα κάτω από ένα θεσμικό πλαίσιο φτωχό σε κοινωνικό κεφάλαιο (Lyberaki and Tsakalotos, 2000). Εκτός από τις θεωρητικές αναφορές στο τέλος του πρώτου μέρους γίνεται μια στατιστική ανάλυση στα πρότυπα της έρευνας του Putnam. Το δεύτερο αναφέρεται στην περιφέρεια της Κρήτης.

a. Η περίπτωση της Ελλάδας

Από τη δημιουργία του, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, το σύγχρονο ελληνικό κράτος, χαρακτηρίζεται από δυο τόσο ισχυρές όσο και αντικρουόμενες πολιτισμικές δυνάμεις. Από τη μια, η δυτική κουλτούρα που βρίσκει τις ρίζες της στην αρχαιοελληνική παράδοση και καθιερώνεται σήμερα μέσα από την κοινοτικότητα των πολιτών, την συμμετοχή τους στις δημόσιες υποθέσεις και την επικράτηση θεσμών όπως τη διάδοση της γνώσης και την αλληλοβοήθεια. Από την άλλη, η οθωμανική-βυζαντινή κουλτούρα με τις κάθετες πελατειακές σχέσεις, ένα δεσποτικό κράτος και μια ισχυρή ορθόδοξη εκκλησία όπου δεν υπάρχει χώρος για μια κοινωνία πολιτών (Diamandouros, 1994). Αυτή η πολιτισμική διαφοροποίηση, το 'ρήγμα' ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στον εκσυγχρονισμό της χώρας και επηρέασε την ικανότητα της να προσαρμοστεί στον νέο παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον και τις σύγχρονες προσδοκίες της Ευρώπης. Η

επικράτηση της δεύτερης πολιτισμικής τάσης ιδιαίτερα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό τις αξίες και την κουλτούρα που επικρατούν στην σύγχρονη ελληνική οικονομία και κοινωνία: πρώτο, τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους σε σχέση με την πολιτεία, δεύτερο, τον παραγκωνισμό του ρόλου των θεσμών, τρίτο, τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας σε συνδυασμό με πελατειακές πρακτικές, τέταρτο, την συνωμοτική αντίληψη των διεθνών υποθέσεων κυρίως απέναντι στις δυτικές δυνάμεις (Paraskevopoulos, 1998, σελ. 165).

Σημαντικό, επίσης, αποτέλεσμα της μακράς θωμανικής κληρονομιάς στην διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας είναι η επικράτηση της επιδίωξης του εύκολου και γρήγορου κέρδους, μέσα από δεσποτικούς και ευμετάβλητους νόμους και πελατειακές σχέσεις που δεν εγγυώνται τίποτα για το μέλλον. Η 'φιλοσοφία' απόκτησης του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος με την μικρότερη δυνατή προσπάθεια κατέστησε την συνεργασία και τις οριζόντιες σχέσεις που την χαρακτηρίζουν επικίνδυνες. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων στηρίζονται σε 'οικογένειες'. Σε ένα περιβάλλον με χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, οι συγγενικοί δεσμοί προστατεύουν από την οπορτουνιστική συμπεριφορά. Η οικογένεια, όμως, έπαψε να στηρίζει τις επιχειρήσεις μετά τη δεκαετία του 1970, όπου παρατηρήθηκε μεγαλύτερο 'άνοιγμα' της ελληνικής οικονομίας, λόγω της ένωσης της με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Lyberaki and Tsakalotos, 2000, σελ.11).

Μέχρι σήμερα, οι πελατειακές κάθετες σχέσεις αποτελούν κύριο χαρακτηριστικό κάθε έκφρασης πολιτικής ζωής σε σημείο να αποτελεί καθημερινή πρακτική για τους πολίτες. Από την μεριά της δημόσιας διοίκησης η γραφειοκρατική και αναποτελεσματική φύση του κράτους δεν αφήνει περιθώρια για ανάπτυξη επαγγελματικού ήθους και αισθήματος κοινωνικής ευθύνης. Τέλος, σπάνιες είναι οι εθελοντικές οργανώσεις, οι εργατικές και επαγγελματικές ενώσεις αποτελούσαν προέκταση του κράτους, ενώ οποιαδήποτε κοινωνική κινητοποίηση (περιβάλλον, ειρήνη, φυλετικές διακρίσεις) δεν νοείται παρά μόνο σε κομματικά πλαίσια (Lyberaki and Tsakalotos, 2000).

Η θεωρία του δυαδικού σχήματος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, όμως, υποθέτει ότι οποιαδήποτε θεσμική μεταβολή προς τη δημιουργία παραδοσιακής κοινωνίας είναι αναχρονιστική, ενώ αντίθετα συνδέει τη δυτική κουλτούρα με πρότυπα συνεργασίας και κοινοτικότητας. Ήπως, όμως, υποστηρίξαμε και σε προηγούμενα μέρη της εργασίας, η μετάβαση σε μια οικονομία της αγοράς και η υιοθέτηση των θεσμών που αυτή προάγει δεν αποτελεί συνταγή για όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες. Εσμοί και

νόρμες όπως αναπτύσσονται μέσα από μια κοινωνική οργάνωση της οικονομίας και είναι πιο κοντά στην 'Ανατολή' μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου.

Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τη διαμόρφωση του κοινωνικού κεφαλαίου στην ελληνική ενδοχώρα, αναζητώντας τη συσχέτιση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και το επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης στους διάφορους νομούς της χώρας, στα πρότυπα της έρευνας του Putnam. Το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης ανά νομό υποθέτουμε ότι αποδίδεται από το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν του (ΑΕΠ), ενώ η έκταση της κοινωνικής οργάνωσης ή το απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου αποδίδεται από το πλήθος κοινωνικών οργανώσεων που διαθέτει ο κάθε νομός. Η μεταβλητή του ΑΕΠ που χρησιμοποιήσαμε είναι ένας μέσος όρος των ετών 1994-1995 όπως καταγράφηκε στους περιφερειακούς λογαριασμούς που καταρτίζει η ΕΣΥΕ με τη βοήθεια στατιστικών υπηρεσιών που έχουν οι κατά τόπους νομαρχίες. Από την άλλη, το πλήθος των κοινωνικών οργανώσεων ανά νομό καταγράφεται από το μητρώο επιχειρήσεων της ΕΣΥΕ για το έτος 1994 που περιλαμβάνει τις επιχειρηματικές, εργοδοτικές, επαγγελματικές οργανώσεις (Σύνδεσμος Εμπόρων, Επιμελητήρια, ΣΕΒ), εργατικές, θρησκευτικές, πολιτικές και άλλες οργανώσεις (σπουδαστικές ενώσεις, δημιούριοι, ομάδες μετανοτήτων, οικολογικά κινήματα) καθώς και ψυχαγωγικές, πολιτιστικές, αθλητικές οργανώσεις (θεατρικές ομάδες, δανειστικές βιβλιοθήκες, μουσεία, γήπεδα), και τέλος ετερόδικοι οργανισμοί και όργανα (Ηνωμένα Έθνη, Ευρωπαϊκή Ένωση).

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι τα στοιχεία της ΕΣΥΕ είναι εξαιρετικά περιορισμένα για να δώσουν επαρκώς το μέγεθος της κοινωνικής οργάνωσης ανά νομό. Τα στοιχεία αυτά δεν είναι παρά αριθμοί που δεν αναφέρονται στην ποιότητα των δραστηριοτήτων των οργανώσεων. Μετά από προσωπικές επαφές με ορισμένους φορείς που ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία, εύκολα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πολλοί από αυτούς 'βρίσκονται μονάχα στα χαρτιά', χωρίς ουσιαστικές πρωτοβουλίες, ενώ υπάρχουν άλλοι εξαιρετικά ενεργοί που δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο. Άλλα ακόμα και δυο οργανισμοί που δραστηριοποιούνται στον ίδιο τομέα και στην ανάλυση μας έχουν την ίδια επίδραση, τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά μπορεί να είναι τελείως διαφορετικά. Το μητρώο επιχειρήσεων, δηλαδή, δεν προσφέρει πληροφόρηση σχετικά με τα θέματα που αναλύσαμε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας όπως τη συνέργια του κράτους, τη δικτύωση ή τη γενικότερη οργανωτική δομή των οργανισμών, την επάρκεια των χρηματοδοτικών μέσων, την ευρύτητα κάλυψης κοινωνικών αναγκών και την ενεργή συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών. Παρ' όλα

αυτά, αποτελεί την πιο έγκυρη πηγή στοιχείων για να κατασκευάσουμε μια μεταβλητή 'κοινωνικού κεφαλαίου', καθώς περιλαμβάνει όλες εκείνες τις οργανώσεις που στην έρευνα του Putnam θεωρούνται απαραίτητες για τη δημιουργία κοινωνίας πολιτών. Ακόμα και η διάθεση αυτών των οργανισμών να κοινοποιήσουν το έργο τους και να συμπεριληφθούν σ' αυτόν τον κατάλογο αποτελεί ένδειξη της επιθυμίας τους να αποκτήσουν αντιπροσώπευση και να εμπλακούν σε δίκτυα.

Η θετική συσχέτιση ανάμεσα στο πλήθος των κοινωνικών οργανώσεων και το κατά κεφαλήν εγχώριο προϊόν ανά νομό φαίνεται στο διάγραμμα 3 και μας θυμίζει τα συμπεράσματα της έρευνας του Putnam. Το ερώτημα, δημοσ., είναι αν το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ερμηνευτική μεταβλητή για την οικονομική ανάπτυξη ή το αντίστροφο. Πάντως, οι περιφέρειες εκείνες που παρουσιάζουν υψηλά επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης είναι εκείνες που έχουν να επιδείξουν σημαντικά οικονομικά μεγέθη. Σε αντίθεση με την Ιταλία όπου αυτές οι περιοχές συγκεντρώνονται στο βόρειο τμήμα της χώρας, στην Ελλάδα είναι διάσπαρτες: Επτάνησα, Νότιο Αιγαίο και Κρήτη.

ο Paraskevopoulos στο άρθρο του: 'Social Capital and the Public-Private Divide in Greek Regions' (1998) μελετά τις οικονομικές και κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στα νησιά του Νοτίου (Κυκλαδες και Δωδεκανησα) και Βορείου Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Σάμος). Η πρώτη ομάδα νησιών (SAI) έχει να επιδείξει υψηλότερο ΑΕΠ από τον μέσο όρο της ελληνικής επικράτειας και χαμηλά ποσοστά ανεργίας (3.6% το 1993, όταν η ανεργία στην Ελλάδα έφτανε το 7.8%), σε αντίθεση με τη δεύτερη ομάδα (NAI) που μαζί με την Ήπειρο αποτελούν δυο από τις πιο φτωχές περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η κύρια ποιοτική διαφορά όσον αφορά στην οικονομική ανάπτυξη των δυο ομάδων νησιών έγκειται στην ικανότητα των SAI να προσαρμοστούν στο νέο οικονομικό περιβάλλον και να στραφούν στον τουρισμό και στην παροχή σύγχρονων υπηρεσιών, σε αντίθεση με τα NAI που μέχρι σήμερα στηρίζονται σε παραδοσιακούς (διαφορετικούς για κάθε νησί) παραγωγικούς τομείς. Επίσης, τα Δωδεκανησα, τα πιο πλούσια από τα SAI ενσωματώθηκαν με την υπόλοιπη Ελλάδα μόλις το 1947 αφού μέχρι τότε βρίσκονταν υπό ιταλική κατοχή, ενώ μερικές από τις Κυκλαδες (Σύρος) διατηρούσαν ισχυρούς εμπορικούς και πολιτισμικούς θεσμούς με τη Δύση. Σε αντίθεση, τα NAI ακολούθησαν την πορεία των περισσότερων ηπειρωτικών ελληνικών περιφερειών, αύμφωνα με την οθωμανική κουλτούρα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (σελ. 166).

Η τοπική αυτοδιοίκηση της Ρόδου και της Κω έχουν αναλάβει στο παρελθόν πρωτοπόρες πρωτοβουλίες για την δημιουργία υποδομών και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, ενώ για την προώθηση του τουρισμού στη Ρόδο έχει

δημιουργηθεί ένα οριζόντιο δίκτυο αποτελούμενο από την Ενωση Ενοιδόχων, το Σωματείο Εμπόρων, τους τουριστικούς πράκτορες και την Ενωση Δήμων και Κοινοτήτων, χρηματοδοτούμενο από έναν ειδικό δημοτικό φόρο. Επίσης, έντονη παρουσία στην ανάπτυξη του τόπου έχει να επιδείξει η Συνεταιριστική Τράπεζα Δωδεκανήσου. Γενικά, στα Δωδεκάνησα έχει δημιουργηθεί ένα δίκτυο πολιτικής ανάμεσα στους τοπικούς φορείς (Δημοτικά Συμβούλια, Νομαρχίες) και τους ιδιώτες (έμποροι) οι οποίοι - με εξαίρεση το Πανεπιστήμιο - βρίσκονται σε διαρκή συνεργασία και αλληλεξάρτηση (σελ. 169). Σημαντική είναι και η παρουσία οργανισμών υγείας στα Δωδεκάνησα και τις Κυκλαδες. Η κατάσταση στα ΝΑΙ είναι τελείως διαφορετική αφού εκεί οι διάφοροι φορείς δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν δίκτυα ανταλλαγής με αποτέλεσμα να μην αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες πέρα από την κρατική αναπτυξιακή πολιτική και να παρατηρείται παντελής απουσία συνεργιών.

Οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των δυο ομάδων νησιών στην δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου, συντέλεσαν στην διαφορετική αποτελεσματικότητα των θεσμών, με αποτέλεσμα την διαφορετική ικανότητα προσαρμογής του συστήματος παραγωγής στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες. Γι' αυτό, το κοινωνικό κεφάλαιο που επικρατεί στις διάφορες περιφέρειες της Ευρώπης, η ικανότητα προσαρμογής τους και η πολιτική και οικονομική τους επίδοση πρέπει να εξετάζονται σαν αλληλοσυσχετιζόμενες και αλληλοεξαρτώμενες έννοιες (σελ. 173).

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, οι οικονομικές και κοινωνικές αποκλίσεις ανάμεσα στις δυο ομάδες και ιδιαίτερα ανάμεσα στα Δωδεκάνησα και τα υπόλοιπα νησιά πρέπει να μελετηθούν κάτω από το πρίσμα των έντονων θεσμικών διαφορών, την αποδοτικότητα της τοπικής αυτοδιοίκησης και την ικανότητα τους στη δημιουργία δικτύων, κατά πόσο, δηλαδή, παρουσιάζονται σ' αυτές τις ομάδες νησιών δείγματα κοινωνικού κεφαλαίου. Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία οικονομιών 'που μαθαίνουν', ικανές να προσαρμοστούν στο διαρκώς μεταβαλλόμενο ευρωπαϊκό αλλά και παγκόσμιο περιβάλλον. Η θεμέλιος λίθος για την επιτυχή εφαρμογή αναπτυξιακών προγραμμάτων είναι το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της βελτίωσης της κοινωνικής επίγνωσης και δέσμευσης και μέσω της προώθησης συνεργιών ανάμεσα στους φορείς σε οριζόντια βάση (σελ. 174)

b. Η περιφέρεια Κρήτης

Η Κρήτη κατατάσσεται ανάμεσα στις πλουσιότερες περιφέρειες της ελληνικής επικράτειας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της ανέρχονται σε 105.7% του μέσου κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας το έτος 1994, παρουσιάζοντας ελαφρά αλλά διαρκή βελτίωση τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ το ποσοστό ανεργίας της Περιφέρειας το έτος 1997 φθάνει σε 4,6% και βρίσκεται σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο από το αντίστοιχο εθνικό, που ανέρχεται σε 10,3%. Τα δύο αυτά βασικά οικονομικά μεγέθη παρουσιάζονται αναλυτικά στους πίνακες 3 και 4. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Κρήτη διαφέρουν από τα εθνικά. Το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι 7.3% και των νέων 20.7%, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για το σύνολο της χώρας είναι 15.9% και 32.3% (Εκθεση Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης, 2000).

Οι βασικοί τομείς ανάπτυξης του νησιού είναι ο πρωτογενής (γεωργία) και ο τριτογενής (τουρισμός, επικοινωνίες, αξιοποίηση ανθρωπίνου δυναμικού). Παρακάτω δίνεται μια συνοπτική εικόνα της κρητικής οικονομίας.

Στον τομέα της γεωργίας επιδιώκεται βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των παραδοσιακών καλλιεργειών, καθώς και ανάπτυξη επιλεγμένων κλάδων παραγωγής αξιοποιώντας τις ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες.

Στον τομέα των επικοινωνιών, η σημαντική συγκέντρωση ακαδημαϊκών, ερευνητικών και τεχνολογικών ιδρυμάτων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ανάδειξη της Κρήτης ως κέντρο συναλλαγών. Η σύνδεση των ερευνητικών ιδρυμάτων με τις ανάγκες παραγωγής προωθείται με την εγκατάσταση 20 επιχειρήσεων στο Τεχνολογικό Πάρκο Ηρακλείου, με την ενίσχυση της συμμετοχής τους σε ανταγωνιστικά προγράμματα έρευνας, τα οποία αναμένεται να αυξήσουν την εισροή συναλλάγματος κατά 12%, με κίνητρα για πρότυπα πειραματικά σχέδια, εισαγωγή καινοτομιών σε προϊόντα και μεθόδους προς τις επιχειρήσεις που αξιοποιούν αποτελέσματα έρευνας.

Ο τουρισμός στην Κρήτη είναι ο πιο δυναμικά αναπτυσσόμενος κλάδος. Οι αφίξεις ξένων τουριστών μόνο στο Ηράκλειο της Κρήτης πλησιάζουν το 20% του συνόλου της χώρας. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 1992 επισκέφτηκαν το νησί περισσότεροι από 2.000.000 τουρίστες. Επιπλέον, οι ξενοδοχειακές κλίνες, μέσα στην πενταετία 1986-1991, αυξήθηκαν κατά 53%, ενώ το αντίστοιχο για το σύνολο της χώρας ήταν μόλις 25%.

Στο πλαίσιο της αναβάθμισης του δομημένου περιβάλλοντος και της βελτίωσης της ποιότητας ζωής πρωθείται η ένταξη των ιστορικών κέντρων στη λειτουργία των πόλεων, με ταυτόχρονη διατήρηση και ανάδειξη των ιστορικών τους στοιχείων (Έκθεση Ευρωπαϊκής Επιτροπής, 2000).

Τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με το κοινωνικό κεφάλαιο στην Κρήτη στηρίζονται σε μια σειρά συνεντεύξεων από τους αρμόδιους τοπικούς φορείς, που' έλαβαν χώρα από τον Ιούλιο ως τον Σεπτέμβριο του 2000. Μια πιο εμπεριστατωμένη μελέτη θα απαιτούσε στατιστικά στοιχεία σχετικά με την συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις ή την ποιότητα οργάνωσης των διαφόρων φορέων, που καμιά επίσημη υπηρεσία δεν είναι σε θέση σήμερα να παρέχει. Παρ' όλα αυτά, η παρούσα μελέτη μας επιτρέπει να βγάλουμε ορισμένα θετικά συμπεράσματα για την ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου στην Κρήτη.

Ιστορικά, η Κρήτη προσαρτήθηκε στην υπόλοιπη Ελλάδα το 1913, ενώ η μακρά Ενετοκρατία (1204-1669) συνέβαλλε αποφασιστικά στην πρώιμη εμφάνιση της αστικής τάξης, ανάπτυξη του εμπορίου, εγκαθίδρυση υποδομών υγείας και εκπαίδευσης, και γενικότερα στην αφομοίωση δυτικών προτύπων παρόμοιων με αυτών στα Δωδεκάνησα και τα Επτάνησα. Χαρακτηριστικά, μέχρι και σήμερα η Κρήτη διατηρεί αυτόνομη Εκκλησία.

Σήμερα, οι εθελοντικές οργανώσεις² στην Κρήτη δεν διαφέρουν σε ποιοτικά χαρακτηριστικά κατά πολύ από εκείνες της υπόλοιπης Ελλάδας. Στηρίζονται, δηλαδή, στην πρωτοβουλία λίγων χωρίς μεγάλη απήχηση στο σύνολο της κοινωνίας, καθώς η έννοια της αλληλοβοήθειας εξαντλείται στα πλαίσια της οικογένειας ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές. Η συνεργασία μεταξύ των εθελοντικών οργανισμών με τις παραδοσιακές οργανώσεις κοινωνικής εκπροσώπησης είναι σπάνια, χωρίς να λείπουν φυσικά οι εξαιρέσεις. Τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότερες οργανώσεις εμφανίζονται είτε στο πλαίσιο διεθνών δικτύων (Διεθνής Αμνηστία), είτε εντελώς αυτόνομες, χρηματοδοτούμενες αποκλειστικά από τα μέλη τους η δραστηριότητα των οποίων εξαντλείται σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο. Τα κίνητρα των εθελοντών διαφέρουν. Για παράδειγμα η πλειοψηφία των ερωτηθέντων στο Σώμα Εθελοντών Πυροσβεστών Ιεράπετρας στην ερώτηση : «γιατί προσφέρετε εθελοντική εργασία;» απάντησε «η προστασία των δασών αφορά όλους» αλλά και «η εθελοντική εργασία προσθέτει μόρια για την εισαγωγή μας στο Πυροσβεστικό Σώμα», αξιολογώντας εξίσου τις δύο απαντήσεις. Αντίθετα η πλειοψηφία των εθελοντών στους Σαμαρείτες του Ερυθρού Σταυρού στην ίδια περιοχή

απάντησε «η αλληλοβοήθεια μέσα σε μια κοινωνία είναι απαραίτητη». Η δυσπιστία των κατοίκων απέναντι στο κράτος αλλά και την τοπική αυτοδιοίκηση έχει αναπτύξει ένα αίσθημα εμπιστοσύνης ανάμεσα στους κατοίκους και συλλογικής αντιμετώπισης των κοινών προβλημάτων. Η εμπιστοσύνη αυτή απορρέει επίσης από την πεποίθηση ότι η κοινή καταγωγή αποτελεί εγγύηση για την αξιοπιστία του άλλου, γεγονός που καθιερώνει σχέσεις περισσότερο οριζόντιες από εκείνες που καθιερώνει ο θεσμός της οικογένειας. Γενικά, η πολιτιστική παράδοση και νόρμες συνεργασίας απ' το παρελθόν φαίνεται να προωθούν την οργάνωση πολλών πολιτιστικών και ψυχαγωγικών συλλόγων περισσότερο από ότι σε άλλες περιφέρειες.

Παρόμοια συμπεράσματα με την υπόλοιπη Ελλάδα έδειξε η έρευνα για την περίπτωση του εργατικού συνδικαλισμού και του αγροτικού συνεταιρισμού. Παρ' όλο που η Κρήτη έχει μακρά παράδοση σ' αυτόν τον τομέα, έντονη είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης των εργαζομένων και των αγροτών προς τα διοικητικά στελέχη των αντιπροσωπευτικών τους οργανισμών. Σύμφωνα, μάλιστα, με τα λόγια του προέδρου του Εργατικού Κέντρου Ηρακλείου: «αν οι πολιτικοί έχουν ποσοστό αξιοπιστίας 30%, τότε οι συνδικαλιστές φτάνουν στο 60%, οπότε πρέπει να είμαστε ευχαριστημένοι». Ο κομματικός χαρακτήρας των συνδικάτων και των συνεταιρισμών και η χρήση τους για πολιτικούς και προσωπικούς σκοπούς απογοήτευσαν τα μέλη τους και μείωσαν τη δύναμη τους ή με τα λόγια του κυρίου Σκουλατάκη «ένας υποψήφιος το ίδιο ικανός να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα των εργαζομένων, αν θέσει υποψηφιότητα με το κυβερνών κόμμα μπορεί να φτάσει στο 70%, ενώ αν κατέβει ανεξάρτητος δεν θα καταφέρει να συγκεντρώσει πάνω από 10% των ψήφων». Τα παραπάνω στοιχεία παρ' όλο που συνιστούν σημαντική τροχοπέδη στην αποδοτικότητα τέτοιων οργανισμών, ορισμένες φορές φαίνεται να παρακάμπτονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Οργανισμός Επαγγεματοβιοτεχνών που μέσω ανάπτυξης δικτύων έχει κατορθώσει να αναλάβει ουσιαστικές πρωτοβουλίες στην εφαρμογή επενδυτικών σχεδίων και στην καλλιέργεια επαγγελματικού ήθους και συνεργασίας.

Γενικά, η συγκέντρωση των επιχειρήσεων στην Κρήτη σε Βιομηχανικές Περιοχές και Τεχνολογικά Πάρκα συντέλεσε στην ανταλλαγή πληροφορίας, τη διάχυση της τεχνογνωσίας με αποτέλεσμα πολλές από τις μικρομεσαίες κρητικές επιχειρήσεις να ξεφύγουν από το «οικογενειακό πρότυπο» και να κατέχουν μεγάλα μερίδια της ελληνικής αγοράς. Η ανάληψη μακροπρόθεσμων

² Ευχαριστώ τη Γιούλη Βροντάκη, κοινωνική λειτουργό στη Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Ηρακλείου, για τη βοήθεια της στη μελέτη των εθελοντικών οργανώσεων.

επενδυτικών σχεδίων και η λειτουργία τους κάτω από μακροχρόνιες σχέσεις τόσο ενδο-επιχειρηματικά όσο και δια-επιχειρηματικά επέτρεψαν την εκμετάλλευση επιχειρηματικών ευκαιριών και τη δημιουργία δικτύων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ισχυρές εταιρίες μεταφορών και ναυτιλιακές εταιρίες. Ωστόσο η επιχειρηματική διοίκηση βρίσκεται μακριά από τα πρότυπα του Kay που εξετάσαμε στο θεωρητικό μέρος³.

Τα τελευταία χρόνια, όμως γίνονται αξιόλογες προσπάθειες στο νησί όσον' αφορά στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου, που μας επιτρέπουν να συμπεραίνουμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο μεταλλάσσεται ταχύτερα από ότι υποθέτει ο Putnam, και ειδικά η Κρήτη βρίσκεται πιο κοντά στην περίπτωση της Βόρειας Ιταλίας και των νησιών του Νοτίου Αιγαίου. Αποτελεί, δηλαδή μια ακόμα απόδειξη ότι τα οικονομικά αποτελέσματα μιας περιφέρειας πρέπει να μελετούνται κάτω από το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά λαμβάνουν χώρα.

Για παράδειγμα με σκοπό τη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου ο Οργανισμός Ανάπτυξης Τεμένους Πεδιάδος Ανώνυμη Εταιρία (ΟΑΤΕΠ) έχει καταρτίσει ειδικό κονδύλι, που χρηματοδοτεί τους ενδιαφερόμενους οργανισμούς. Ο ΟΑΤΕΠ έχει να επιδείξει σημαντικό κοινωνικοοικονομικό έργο στην ανάπτυξη της Κρήτης και ειδικότερα της περιοχής στην οποία δραστηριοποιείται. Χαρακτηριστικά, ιδρύθηκε το 1989 με μετόχους 4 ΟΤΑ, ενώ μόλις το 1993 διευρύνθηκε σε 20 μετόχους (2 Συνεταιριστικές οργανώσεις-18 ΟΤΑ) και το 1997 με 4 Συμβούλια περιοχής και 3 Συνεταιριστικές οργανώσεις. Οργανισμοί με τέτοιου είδους δραστηριότητες και αποτελέσματα δεν είναι συχνοί στην ελληνική περιφέρεια. Συγκεκριμένα ο ΟΑΤΕΠ έχει σαν σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, την αναβάθμιση και την αξιοποίηση των ανθρώπινων και φυσικών πόρων. Έχει αναλάβει συντονιστικό ρόλο στην υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων μέσα από συμμετοχικές δημοκρατικές διαδικασίες που αξιοποιούν τις τοπικές δυνάμεις και εκφράζονται κύρια από τους τοπικούς φορείς και την τοπική αυτοδιοίκηση. Έχει συμβάλλει στην εκπόνηση μελετών και κατασκευή έργων αναπτυξιακής υποδομής, με παράλληλη διασφάλιση της συμβατότητας κάθε έργου και προγράμματος με την προστασία της φύσης ενώ από τους βασικούς του στόχους είναι η δημιουργία, συμμετοχή και ανάπτυξη δικτύων, μέσων μηχανισμών και διαδικασιών συνεχούς βελτίωσης της ενημέρωσης, επικοινωνίας των πολιτών, της ΤΑ, των παραγωγικών τάξεων, των επιχειρήσεων και συλλογικών φορέων μεταξύ τους αλλά και με το ευρύτερο Ευρωπαϊκό

³ ευχαριστώ τη Φαίη Καλουδάκη, γραμματέα του Οργανισμού Επαγγελματοβιοτεχνών Νομού Ηρακλείου για τη βοήθεια της στην μελέτη των επαγγελματικών ενώσεων.

Περιφερειακό, Εθνικό και Τοπικό περιβάλλον. Καθοριστική ήταν η παρουσία του Οργανισμού στην ανάληψη, εκτέλεση, παρακολούθηση, αξιολόγηση για λογαριασμό όλων των παραπάνω αναφερόμενων προσώπων, κάθε κατηγορίας Κοινοτικών προγραμμάτων και η αξιοποίηση των χρηματοδοτήσεων που έχουν σχέση με αυτά. Τέλος, έχει αναλάβει σημαντικές πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση της ανεργίας, την παροχή υπηρεσιών υποστήριξης των κοινωνικά αποκλεισμένων πληθυσμιακών ομάδων, την ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας και αλληλεγγύης και την προώθηση ευγενής άμιλλας με μέσο τον αθλητισμό.

Ένας άλλος οργανισμός που συστήθηκε με σκοπό την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Κρήτης και έχει να επιδείξει σημαντικά αποτελέσματα είναι η Παγκρήτια Συνεταιριστική Τράπεζα με έδρα το Ηράκλειο. Η πραγμάτωση των σκοπών της επιδιώκεται με τη συνεργασία του συνόλου των μελών της που το 1999 ανέρχονταν σε περίπου 22.000, γεγονός που την κατατάσσει πρώτη σε μέγεθος στο σύνολο των περιφερειακών τραπεζών. Συγκεκριμένα, οι δραστηριότητες της μεταξύ άλλων είναι η χορήγηση δανείων, παροχή εγγυήσεων και ασφαλειών προς άλλα πιστωτικά ιδρύματα, η μέριμνα για την επαγγελματική, συνεταιριστική και πολιτιστική εκπαίδευση των μελών της, και η παροχή οικονομικών διευκολύνσεων για την αντιμετώπιση εκτάκτων αναγκών. Η Παγκρήτια απέσπασε από την αρχή το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη της κρητικής κοινωνίας, και συνέβαλλε στην ανάπτυξη της συνεταιριστικής πίστης στη χώρα μας. Μέχρι το τέλος του 2000 αναμένεται να ολοκληρωθούν οι διαδικασίες για την ίδρυση της Πανελλήνιας Συνεταιριστικής Τράπεζας το 51% του μετοχικού κεφαλαίου της οποίας θα καλυφθεί από την Παγκρήτια. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η Συνεταιριστική Τράπεζα Χανίων με παρόμοιες αρμοδιότητες με εκείνες της Παγκρήτιας δεν δέχτηκε να συμμετέχει στην ίδρυση της Πανελλήνιας Συνεταιριστικής⁴.

Το 1999 σε διαγωνισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το δεύτερο ταχύτερα αναπτυσσόμενο χωριό ανακηρύχθηκε ο Δήμος Αρχανών (15 χλμ νότια του Ηρακλείου). Σύμφωνα, μάλιστα, με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (γραφείο Ηρακλείου) αυτός είναι και ο δήμος με την μεγαλύτερη απορροφητικότητα κοινοτικών κονδυλίων σε όλη την Κρήτη, ενώ εκεί δημιουργήθηκε και ο πρώτος αγροτικός συνεταιρισμός στην Περιφέρεια. Γενικότερα, όμως, αποτελεί υπόδειγμα κοινωνικής και αναπτυξιακής πολιτικής για όλη την Ελλάδα, καθώς έχει αναλάβει πρωτοβουλίες που μέχρι σήμερα παρέμεναν στα χαρτιά της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η πιο σημαντική από αυτές τις

πρωτοβουλίες είναι η ίδρυση του Οργανισμού Κοινωνικής και Επικοινωνιακής πολιτικής ο οποίος στηρίζεται στην εθελοντική εργασία των δημοτών. Σύμφωνα με το καταστατικό του Οργανισμού :«μια δημοτική κοινωνική πολιτική δεν εξαντλείται σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, αλλά αφορά στη συνολική παρέμβαση του Δήμου στις βασικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες ενός τόπου, με στόχο την ισόρροπη ανάπτυξη και τη διασφάλιση των αναγκαίων όρων για τη συνεχή αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Η κοινωνική πολιτική είναι μια αμφίδρομη διαδικασία, που δεν μπορεί να παρέχεται ή να προσλαμβάνεται παθητικά, αλλά που πρέπει να συνδιαμορφώνεται μέσα από την ανοιχτή και συστηματική επικοινωνία του Δήμου με την τοπική κοινωνία και τους φορείς της. Η έκταση και η ποιότητα της εφαρμοζόμενης κοινωνικής πολιτικής σε μια τοπική κοινωνία αποτελεί τον ουσιαστικότερο άξονα της κοινωνικής συνοχής». Το εντυπωσιακό σε σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα δεν είναι οι θεωρητικές διακηρύξεις του Οργανισμού, αλλά το γεγονός ότι τα παραπάνω αποτελούν πια καθημερινή πρακτική του συγκεκριμένου Δήμου. Φυσικά, όλη η λειτουργία του Οργανισμού στηρίζεται σε οριζόντιες σχέσεις συνεργασίας ανάμεσα σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, και αποτελεί τη βάση για την προώθηση του αισθήματος κοινωνικής ευθύνης ανάμεσα στους πολίτες αλλά και την καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης απέναντι στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Αυτό το χρόνο γίνονται οι τελευταίες διαδικασίες για τη δημιουργία Διαδημοτικού δικτύου αναπτυξιακής πολιτικής με έδρα τις Αρχάνες και με στόχο τη συστηματική και οργανωμένη επικοινωνία και συνεργασία των Δήμων-εταίρων μέσω της δημιουργίας μηχανισμών ανταλλαγής πληροφοριών και μεταφοράς εμπειριών. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2000, 37 Δήμοι σε όλη την Κρήτη είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον. Ανάμεσα στους στόχους του Δικτύου είναι η πληροφόρηση και εκπαίδευση των αιρετών και στελεχών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης σε θέματα κοινωνικής πολιτικής⁴, καθώς έχει γίνει αντιληπτό από τους ιδρυτές του δικτύου ότι για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας πολιτών και την θετική συμβολή της στην οικονομική ανάπτυξη, είναι απαραίτητη η παρουσία μεταρρυθμιστών και κοινωνικών συμμάχων.

⁴ ευχαριστώ τη Σοφία Δρακάκη υπεύθυνη στο τμήμα δανείων και πιστώσεων στην Παγκρήτια Συνεταιριστική για τις πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία της Τράπεζας.

⁵ ευχαριστώ τον Νίκο Δρακάκη, πρόεδρο του Οργανισμού Κοινωνικής και Επικοινωνιακής Πολιτικής Δήμου Αρχανών για τις πληροφορίες σε θέματα του Οργανισμού.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με την παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να αποδείξουμε την ουσιαστική συμβολή του κοινωνικού κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη χωρών και περιφερειών. Τονίσαμε την αναγκαιότητα της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης για τη διάδοση κοινωνικών νορμών όπως η δικαιοσύνη και η ισότητα, που εναρμονίζουν το ατομικό όφελος με την κοινωνική αξία. Επεινήσαμε με την αναίρεση βασικών υποθέσεων της κλασικής οικονομικής ανάλυσης (*homo economicus*), στα πλαίσια της οποίας δεν νοείται συνεργασία παρά μόνο αν αυτή εξυπηρετεί τα στενά οικονομικά συμφέροντα των οικονομούντων, και καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα πλαίσιο δράσης μέσα στο οποίο οι φορείς (κράτος, επιχειρήσεις, κοινωνικές οργανώσεις, μεμονωμένοι πολίτες) μπορούν από κοινού να καθορίσουν τους (ενδογενείς) τους στόχους, βλέποντας πέρα από τα βραχυχρόνια οφέλη τους.

Στο θεωρητικό μέρος της εργασίας εξετάσαμε το ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στα πλαίσια της αγοράς και του κράτους, τονίζοντας παράλληλα την σημασία των ενδιάμεσων κοινωνικών θεσμών. Ο μηχανισμός της αγοράς και οι θεσμοί που τον διέπουν δεν μπορούν από μόνοι τους να ελέγχουν αποτελεσματικά την ατελή πληροφόρηση και την κατανομή ισχύος και οδηγούν σε μη άριστες κοινωνικά λύσεις. Η ίδρυση και λειτουργία οριζόντιων δικτύων βιομηχανικής οργάνωσης που στηρίζονται σε μακροχρόνιες σχέσεις και την προώθηση συνεργατικών προτύπων αποτελούν τη βάση για την εγκαθίδρυση του θεσμού της κοινωνίας της οικονομίας που βοηθά την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης. Απ' την άλλη το κράτος, οφείλει να αναλάβει πρωτοβουλίες για την αναγνώριση των τοπικών συλλόγων ως συνεταίρων στη διαδικασία παραγωγής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και την κατάρτιση θεσμικού πλαισίου που δίνει νομική μορφή στη συλλογική δράση. Το κοινωνικό κεφάλαιο που στηρίζεται σε νόρμες συμπεριφοράς όπως το επαγγελματικό ήθος και η απομόνωση της δημόσιας διοίκησης από κάθετες πελατειακές σχέσεις, αποτελεί ένα μηχανισμό συντονισμού των επενδυτικών δραστηριοτήτων και εμπνέει στους πολίτες το αίσθημα της εμπιστοσύνης απέναντι στα επιχειρηματικά και κυβερνητικά προγράμματα.

Στο εμπειρικό μέρος της εργασίας εντοπίσαμε σοβαρές ενδείξεις διάβρωσης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα την αποτυχία των επενδυτικών προγραμμάτων που αναλήφθηκαν από τις διάφορες κυβερνήσεις, και την επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Στα πλαίσια, όμως, των κριτηρίων του Maastricht τα οποία την τελευταία δεκαετία προβάλλονται σαν μέσα εξορθολογισμού της μακροοικονομικής

πολιτικής της χώρας, μια πολιτική πραγματικής σύγκλισης, εκσυγχρονισμού και ισοκατανομής των οφελών της ανάπτυξης προϋποθέτει την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς οικονομικής πολιτικής και μια θετική κατάληξη του κοινωνικού διαλόγου. Κάτι τέτοιο απαιτεί την ενεργοποίηση όλων των φορέων ξεκινώντας από τη συνεταιριστική διαπαραγάγηση των μελών των κοινωνικών οργανώσεων, την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των πολιτών στους κυβερνητικούς θεσμούς και την απομάκρυνση των ομάδων συμφερόντων από το πολιτικό σκηνικό. Σημαντικά ελπιδοφόρες πρωτοβουλίες έχουν ήδη αναληφθεί στα Δωδεκάνησα, και την Κρήτη η εμπειρία των οποίων μπορεί να αποτελέσει την αφετηρία του ενάρετου κύκλου δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου. Ιδιαίτερα, στην Κρήτη, παρ' όλο που οι έννοιες του εθελοντισμού, του συνδικαλισμού και του συνεταιρισμού δεν διαφέρουν κατά πολύ στη συνείδηση των πολιτών από την υπόλοιπη Ελλάδα, πολλές τοπικές συλλογικές δραστηριότητες απέκτησαν πολιτική έκφραση και κατόρθωσαν να επεκταθούν σε περιφερειακό επίπεδο, γεγονός που αποτελεί τη βάση για τη δημιουργία παραγωγικού κοινωνικού κεφαλαίου.

Η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και η επέκταση της συλλογικής δραστηριότητας, ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, αποτελεί δύσκολο εγχείρημα αλλά η κινητοποίηση όλων των κοινωνικών φορέων θα μετριάσει το αρχικό κόστος εκκίνησης υπέρ του μακροχρόνιου οφέλους της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Γι' αυτό η δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου δεν πρέπει να αποτελεί ευθύνη ορισμένων φορέων αλλά καθημερινή πρακτική όλων μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΟΥ ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΟΥ

		<u>ΠΑΙΚΤΗΣ 2</u>	
		Ομολογεί	Δεν Ομολογεί
<u>ΠΑΙΚΤΗΣ 1</u>	Ομολογεί	7,7	0,10
	Δεν ομολογεί	10,0	1,1

Σημ: η απόδοση αριστερά αναφέρεται στον παίκτη 1, και η απόδοση δεξιά στον παίκτη 2.

Πηγή: Kay J. (1993): "Foundation of Corporate Success", Oxford University Press, σελ. 36

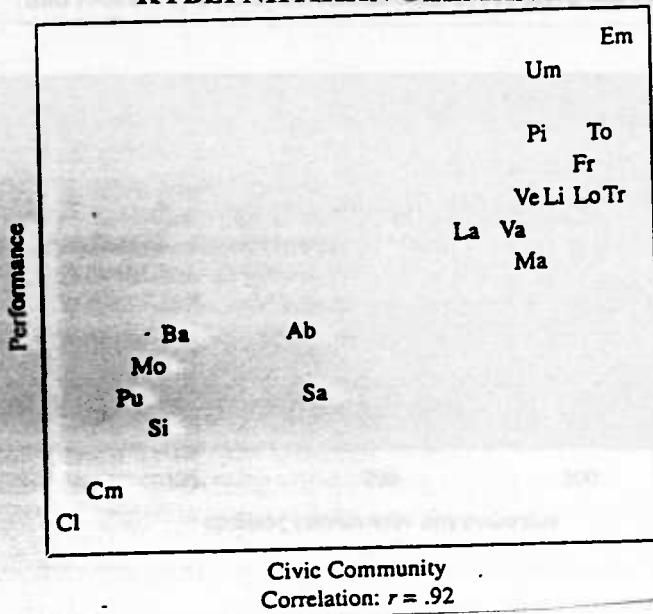
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Η ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΟΥ

		<u>ΠΑΙΚΤΗΣ 2</u>	
		Ομολογεί	Δεν Ομολογεί
<u>ΠΑΙΚΤΗΣ 1</u>	Ομολογεί	7,7	5,10
	Δεν ομολογεί	10,5	1,1

Σημ: η απόδοση αριστερά αναφέρεται στον παίκτη 1, και η απόδοση δεξιά στον παίκτη 2.

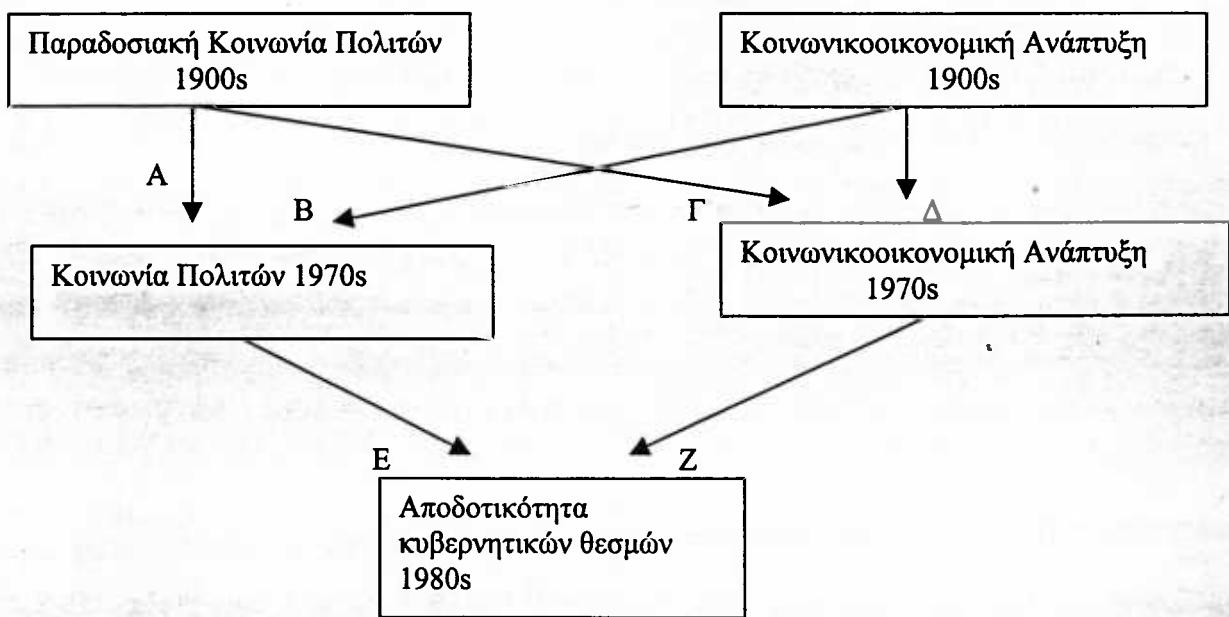
Πηγή: Kay J. (1993): "Foundation of Corporate Success", Oxford University Press, σελ. 39

**ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ**

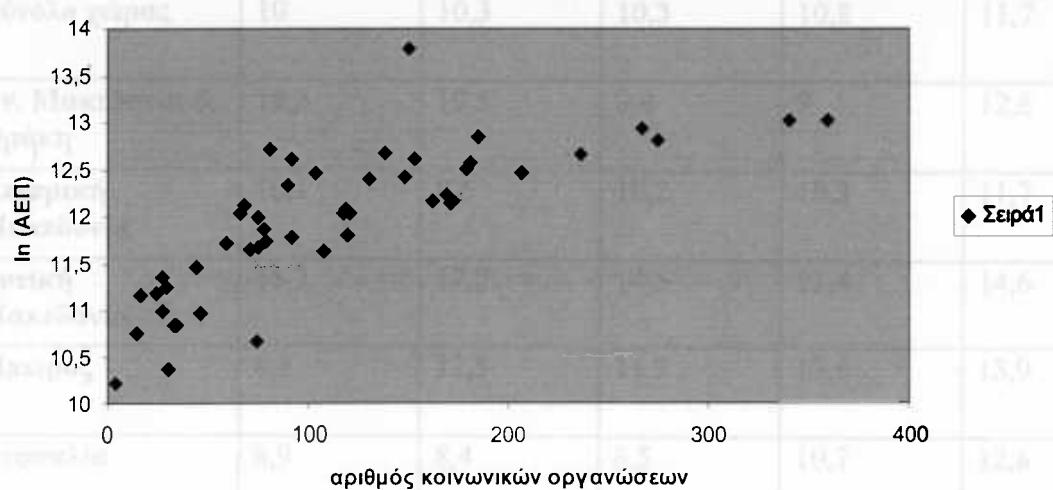
Πηγή: Putnam R. D. (1993) "Making Democracy Work", p. 98

**ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ,
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ
ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ: ΙΤΑΛΙΑ,
1900s – 1980s**

Πηγή: Putnam, R. D. (1993) "Making Democracy Work", p. 157

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Επονοματολογικό Βασικό Διατάξιμο 2000.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΠΟΣΟΣΤΑ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Περιφέρεια	1995	1996	1997	1998	1999
Σύνολο χώρας	10	10,3	10,3	10,8	11,7
Αν. Μακεδονία & Θράκη	10,3	10,5	9,4	9	12,8
Κεντρική Μακεδονία	10,1	9,6	10,2	10,3	11,7
Δυτική Μακεδονία	15,2	17,2	14,5	11,4	14,6
Ήπειρος	8,3	12,5	11,2	13,6	13,9
Θεσσαλία	8,9	8,4	8,5	10,7	12,8
Ιόνιοι Νήσοι	5,9	6,2	6,4	3,9	5,5
Δυτική Ελλάδα	9,7	9,2	8,4	11	11,8
Στερεά Ελλάδα	9,8	11,4	12,8	12,8	14,2
Αττική	11,7	12,4	12,1	12,2	12,5
Πελοπόννησος	7,3	7,3	8,2	8,1	7,6
Β. Αιγαίο	5,5	7,7	7,5	10,9	11,3
Ν. Αιγαίο	5,3	5,4	4,9	6,4	7,3
Κρήτη	4,8	3,8	4,6	7,2	7,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Ειδική Ενημερωτική Έκδοση, Αύγουστος 2000

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΑΕΠ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (1994) ΣΑΝ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Αν. Μακεδονία & Θράκη	4,66
Κεντρική Μακεδονία	16,49
Δυτική Μακεδονία	2,57
Ήπειρος	2,22
Θεσσαλία	6,40
Ιόνια Νησιά	1,70
Δυτική Ελλάδα	5,82
Στερεά Ελλάδα	5,98
Αττική	36,5
Πελοπόννησος	5,39
Βόρειο Αιγαίο	1,32
Νότιο Αιγαίο	2,78
Κρήτη	5,59

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. Παρθένη στην αρχή της παρούσας από Κέρκυρα πινακίδαν για την οικονομία της Ελλάδας στην περίοδο 1994-1995. Η παρούσα πινακίδα είναι μια απλή παραγγελία της παραπάνω πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. γιατί η παρούσα πινακίδα είναι μια απλή παραγγελία της παραπάνω πινακίδας.

Παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας. Η παρούσα πινακίδα δεν έχει αποτέλεσμα στην παραπάνω πινακίδα.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

Σάρωτας Ζ. και Σταύρος Β. παρακαλούμε την παρούσα πινακίδα να χρησιμεύει στην παραπάνω πινακίδα για την παραγγελία της παρούσας πινακίδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Akerlof G.** (1989) "The Economics of Illusion" *Economics and Politics*, Vol.1, No. 1, Spring, pp. 1-15
- Bowles S.** (1998) "Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and other Economic Institutions", *Journal of Economic Literature*, Vol.36
- Bowles S. and Gintis H.** (1993) "The Revenge of Homo Economicus: Contested Exchange and the Revival of Political Economy", *Journal of Economic Perspectives*, Vol.7, No.1, Winter, pp.83-102
- Burchell B. and Wilkinson F.** (1997) "Trust, business relationships and the contractual environment", *Cambridge Journal of Economics*, Vol.21, pp. 217-237
- Casson M.** (1997) "Moral constraints on strategic behavior", from *Culture, Social Norms and Economics II - Economic Performance*, ed. M. Casson, The International Library of Critical Writings in Economics 83, pp. 215-233
- Crouch C. and Streeck W.** (1997) "The Future of Capital Diversity", *Political Economy of Modern Capitalism*, London, Sage
- Dasgupta P. and Serageldin I.** (eds, 2000) *Social Capital: a multifaceted perspective*, The World Bank, Washington DC
- Diamandouros N.** (1994) "Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece", Working Paper 1994-5, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones
- Eichengreen B.** (1996) "Institutions and economic growth: Europe after World War II", in N. Crafts and G. Toniolo (eds) *Economic Growth in Europe since 1945*, CUP
- Evans P.** (1997) "Government Action, Social Capital and Development - Reviewing the Evidence on Synergy", *World Development*, Vol.24, No.6, pp.1119-1132
- Fukuyama F.** (1995) "Trust: The Social Virtues and Creation of Prosperity" The Free Press, Simon & Schuster Inc.
- Henley A. and Tsakalotos E.** (1993) "Corporatism and Economic Performance: A Comparative Analysis of Market Economies", Edward Elgar, Ch.2,9, pp.22-45, 176-200
- Hodges G.** (1988) "Economics and Institutions", Cambridge, Polity Press
- Kay J.** (1993) "Foundations of Corporate Success: How Business Strategies Add Value", Oxford University Press, Oxford
- Krishna A.** (2000) "Creating and Harnessing Social Capital" in Dasgupta and Serageldin (eds)

Lyberaki A. and Tsakalotos E. (2000) "Reforming the Economy without Society: Social and Economic Constraints to Economic Reform in post-1974 Greece"

Lyons B. and Metha J. (1997) "Contracts, opportunism and Trust: self-interest and social orientation" Cambridge Journal of Economics, Vol.21, pp.239-257

Olson M. (1996) "The varieties of Eurosclerosis: the rise and decline of nations since 1982", CEPR, Cambridge University Press, pp. 73-93

Paraskevopoulos C. J. (1998) "Social Capital and the Public-Private Divide In Greek Regions", West European Politics, Vol.21, No.2, pp.154-177

Putnam R. D. (1993) "Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press.

Putnam R. D. (1995a) "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" Journal of Democracy, Vol.6, No.1,pp. 65-78

Rodrik D. (1995) "Getting intervention right: how South Korea and Taiwan grew rich", Economic Policy, No.20, April

Sabetti F. (1996) "Path Dependency and Civic Culture: Some Lessons from Italy About Interpreting Social Experiments", Politics and Society, Vol.24, No.1, March, pp. 19-44

Streeck W. (1997) "Beneficial Constraints: On the Economic Limits Of Rational Voluntarism" in J. Hollingsworth and R. Boyer (eds) Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions, Cambridge University Press

Varian H. R. "Microeconomic Analysis, Third Edition, Norton, Ch. 25, pp.440-471

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1998-2000) Εκθέσεις για τις Περιφέρειες της Ελλάδας

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997) Ανακοίνωση για την προώθηση του ρόλου των σωματείων και των Ιδρυμάτων στην Ευρώπη

Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης (2000) Εκθεση για τις Περιφέρειες, Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος Φεβρουαρίου

Dept 2

